
	<p>Списание ЕПОХИ Издание на Историческия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“</p> <p>Journal EPOCHI [EPOCHS] Edition of the Department of History of “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo</p>		<p>Том / Volume XXXIII (2025). Книжка / Issue 1</p>
---	---	--	---

DOI: 10.54664/XOYD7352

ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО – ИСТОРИКО-ИДЕОЛОГИЧЕСКА И АРХИТЕКТУРНА УПОТРЕБА?

Сашка АЛЕКСАНДРОВА-АЛЕКСИЕВА*

ST. DIMITAR CHURCH IN VELIKO TARNOVO – HISTORICAL, IDEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL USE?

Sashka ALEKSANDROVA-ALEKSIEVA

Abstract: *Since the middle of 19th century, St. Dimitar Church has been the object of numerous descriptions and studies by historians, archeologists, architects, art historians and local patriots. This interest has been mostly sparked by its identification with the temple where in 1885 (1886) two brothers named Petar and Asen declared the breakout of an uprising against the Byzantine rule, which led to the restoration of the Bulgarian state. On the occasion of the event's 800th anniversary, the church underwent a complete architectural reconstruction. Despite the 'precise' dating and thorough archeological exploration, there have been doubts about the historical identification of the church with the brothers' rebellion and certain criticism for its new architectural design. The current article seeks to answer the question to what extent they are justified and whether the communist management model of conservation and preservation of cultural and historical heritage makes St. Dimitar Church an object of historical, ideological and architectural use.*

Sources of historical information on the events of 1885 (1886) have been collected and analyzed; so have descriptions, photos and drawings of the church before the 1913 earthquake, which destroyed all of it but its east façade. The excavation work done on site, starting from Mosko Moskov in 1906 and continuing to Yanika Nikolova and Mirko Robov between 1971-1984, has been studied; various hypotheses, articulated through the years, about the architectural plan, date of construction and mural painting of the church are presented. Overall, the opinions about the construction date fall into two groups: most scholars and explorers date it to 1185 (end of 12th C.) and the start of Petar and Asen's rebellion, while others think that it can't have been built earlier than the middle of 13th and even 14th C.

When analyzing the publications on St. Dimitar Church, some contradictions emerge that lack sound explanation and raise doubts about the church becoming an object of targeted state historical and ideological use in the 70s and 80s of 20th C., when it was fully explored and restored. Among those are: claims about faults and difficulties due to accelerated construction simultaneously with the carefully executed fresco decoration and the rich pictorial façade decoration; almost complete absence of grave goods in the graves revealed in the church's naos and narthex; insufficient number of coins, which could certainly be used as dating material and refer the church's construction toward the end of 12th C.; the façade ceramic and painted decoration, which

---

* Сашка Александрова-Алексиева – Докторант по Културно-историческо наследство към катедра „Археология“ на Исторически факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“; България; @ s.aleksieva@ts.uni-vt.bg

are more typical of 13th and even XIV14th C., etc. Meanwhile, according to Teofil Teofilov, author of the architectural project for restoration of St. Dimitar Church, there is a discrepancy between architectural results and the reconstruction done, which is hypothetical and based more on similar examples. However, the question remains open, because in a protocol from the National Institute of Immovable Cultural Heritage archive, there is a mention of the apse of an earlier church, discovered east of St. Dimitar Church and only new future excavations would help to resolve it.

To conclude in the present moment, communist postulates and that time's belief about the role of cultural and historical heritage in building a prestigious past and national pride had an impact on the church, making it an example of political, ideological and architectural use of archaeological remains, without diminishing or negating the overall positive results achieved with regard to its exploration and preservation.

Keywords: *St. Dimitar Church; restoration; preservation models; cultural and historical heritage; historical-ideological use, architectural use.*

Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново се намира в източното подножие на хълма Трапезица в днешния квартал „Асенов“. Още от XIX век тя е обект на множество описания и изследвания от страна на историци, археолози, архитекти, изкуствоведи и родолюбиви българи. Интересът и вниманието към нея са предизвикани най-вече от идентифицирането ѝ с храма, в който през 1185 г.¹ е обявено началото на освободителното въстание на братята Петър и Асен срещу византийската власт и за възстановяване на българската държавност. Именно по повод 800-годишнината от това събитие на останките ѝ е направена пълната архитектурно-обемна реконструкция, с която тя впечатлява днес и се откроява като един от забележителните средновековни културно-исторически обекти в града.

Въпреки възприетата „точна“ датировка и извършеното цялостно археологическо проучване, през годините различни изследователи изказват съмнения, не само относно историческата идентификация на храма със споменатото въстание, но и такива, свързани с неговия нов архитектурен образ след възстановяването. Статията има за цел да представи и систематизира наличната в досегашните публикации текстова и фотографска информация и чрез нейния анализ да потърси отговор на въпроса доколко те са основателни и възможно ли е комунистическият управленски модел на опазване и социализация на културно-историческото наследство в България да е превърнал църквата „Св. Димитър“ в обект на архитектурна, историческа и идеологическа употреба. Сложността на проблемите изисква внимание и към изследванията, свързани с държавната културна политика през периода, когато се извършва нейното мащабно и цялостно археологическо проучване и пълната ѝ архитектурна реставрация. По време на направеното издирване бяха открити и някои непубликувани или малко известни документи за резултатите от разкопките на обекта, които от своя страна повдигат нови въпроси. Настоящият преглед не цели по никакъв начин да дискредитира или омаловажи научната и художествена стойност на направеното тогава от нашите ерудирани и уважавани учени и неговото възприемане като културен капитал за поколенията, а само да повдигне отново въпросите, свързани с автентичността, хипотезата и коректността в реконструкциите на обектите от средновековното културно-историческо наследство на Търновград и отговорността, която носим към тях.

Държавната културна политика през 70-те и 80-те години на XX век и археологическите обекти във Велико Търново.

Разкриването, опазването и социализацията на културно-историческото наследство в страната през 70-те и 80-те години на XX век е обект на силна, целенасочена и постоянна държавна политика. В нея значително място заемат археологическите обекти, за които се отделят големи финансови средства. Предприемат се мащабни археологически разкопки, последвани

¹ Според последните изследвания на д-р Анелия Маркова относно хронологията на въстанието годината е 1186 [Маркова, А. 2022, с. 58 и цит. там лит.]. Когато се провеждат археологическите проучвания и реставрацията на църквата обаче приетата в историческата литература по това време година е 1185.

от множество реставрационни и консервационни работи, с цел културните достижения да станат общодостъпни, да подпомогнат патриотичното възпитание на народа и особено на младото поколение, формирайки т. нар. „нов национализъм“, който да обслужва властта [Стаменова, М. 2012, с. 62]. Силното историзиране на културата, особено от края на 70-те и през 80-те години на XX век, е продиктувано от стремежа с помощта на миналото да се легитимира насилието с идеолого-пропагандни послания настояще, създавайки по този начин нов национален култ към всичко ценно от хилядолетната българска културна и историческа традиция („Втори златен век“). Във всичко това решаваща е ролята на Людмила Живкова и екипа ѝ, които оформят, разработват и развиват идеята за отбелязването на 1300-годишнината от основаването на българската държава. В действителност, изготвена е една уникална за България юбилейна програма, която допринася много за социализацията на културно-историческите обекти в страната, въпреки че реализацията ѝ е изцяло отражение на прилагания по това време тоталитарен „пирамидално-централизиран“ държавен модел на опазване и управление на наследството. Цялостната подготовка, както и осъществяването във връзка с нея юбилейни активности, изиграват огромна роля и определят изцяло културния живот в съответната „сфера“, придавайки му задължителния „юбилеен“ изглед, а едновременно с това неизменно формират и културните възприятия на „трудещите се“ [Еленков, И. 2008, с. 411].

В свое слово, произнесено на учредителното заседание на Националната координационна комисия (26 септември 1978 г.) по повод подготовката на 1300-годишнината от основаването на българската държава Людмила Живкова говори за *„юбилейно сливане на българското „минало-настояще-бъдеще“ и че „трябва да извадим на повърхността на националното съзнание най-положителните, най-светлите моменти и събития в българската история“*. По този начин се формира *„новото, съвременно, социалистическо съзнание и съзнанието на личността при комунизма“*. В същото време се показва и мястото на България в развитието на общочовешката цивилизация [Еленков, И. 2008, с. 378–379]. Но като резултат, вече съвсем предначертано, археологическите „открития“ се обвързват с необходимостта от легитимация и автентизация на националната идентичност, а определени обекти се натоварват със силно символно и знаково значение.

През следващите години до 1989 г. продължават да се реализират и други национални програми, които, като цяло, имат своето положително отражение, подкрепят и динамизират регионалните изследвания, използвайки именно този символен потенциал.

Търново е сред градовете, към които основно са насочени държавните усилия и културна политика. Интересът към миналото му като стара българска столица се засилва още след Втората световна война и особено през 60-те и 70-те години на XX век, когато започва целенасочено да се обръща внимание на неговото историческо значение и да се отделят значителни средства за провеждане на широкомащабни археологически разкопки в града и околностите му. С Постановление на Министерския съвет № 506 от 27.12.1955 г. част от Велико Търново е обявена за музеен резерват. Територията на града е разделена на три зони. Хълмовете „Момина крепост“, „Царевец“ и „Трапезица“ са отделени в първа зона – обявена за исторически резерват, а кварталите в старата част, започваща от Паметника на обесените, заедно с територията на с. Арбанаси са определени към т. нар. втора зона със специален статут „от национално значение“, групов недвижима културна ценност „Историческо селище Велико Търново“. Проява на това ново държавно отношение е и създаденият на 19 септември 1965 г. *Общонароден комитет за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град*, който ръководи културната дейност в старата столица в продължение на 20 години и съществува до 1985 г. Целта е превръщане на града в *„грандиозен музей на открито“*, притегателен туристически център, стимул за националното самочувствие и проява на *„бащинска грижа“* към културното наследство [Цонев, Ц. 1981, с. 5]. На 1 януари 1966 г. се учредява и общонароден фонд „Велико Търново“, в който се събират средства чрез доброволни вноски на гражданите от цялата страна [Бъчварова, Н. 2003, с. 174]. Обнародвано е „Възвание към българския народ“ – призив за материална подкрепа за възвръщане на миналото величие на престолния град. На 10 февруари

1966 г. е прието и Постановление № 6 на Министерския съвет за развитие на Велико Търново като исторически, културен и туристически град. С него са очертани основните програми, задачи и срокове, стоящи пред съответните държавни и общински структури, ангажирани не само с проучването, консервирането, реставрирането, експонирането и публикуването на историческите забележителности, но също и с проектирането, застрояването и благоустройството на средата около тях, както и с различни други съпътстващи ги културни мероприятия и изяви.

Предприеманите от държавата мерки по отношение на Велико Търново продължават и през следващите години, като в резултат на тях във фонда за града постъпват 2 583 000 лв., които впоследствие нарастват на пет милиона лева. 2 800 000 лв. от тях са изразходвани за археологически разкопки, включително и за тези на църквата „Св. Димитър“ [Цонев, Ц. 1981, с. 5 и МПК. 1981, с. 2–3]. Особено значими са усилията и планираните събития във връзка с юбилейната 1985 г., когато се отбелязват 800 години от въстанието на братята Петър и Асен и в центъра на събитията е именно храмът „Св. Димитър“. Тя става един от примерите как по това време се създават и как влизат в употреба подобни археологически обекти, превърнати в туристически чрез използване на техния символен потенциал за политически и идеологически цели и как се дирижира и налага държавната културна политика².

Исторически извори и изследвания. Състояние на църквата преди проучванията.

Достигналите до нас исторически сведения за църквата „Св. Димитър“ са оскъдни и са свързани единствено с оставените описания за началото на въстанието на Петър и Асен в съчиненията на Никита Хониат и Теодор Скутариот. И при двамата византийски хронисти освещаването на църквата е важен момент в неговата подготовка. Н. Хониат пише: *„Власите се колебаели и не се решавали да започнат въстанието, към което ги подбуждали Петър и Асен, понеже предугаждали важността на това дело. За да освободят от този страх своите съплеменници, братята издигнали молитвен храм на името на великомъченик Димитър“* [ГИБИ, XI, 1983, с. 27]. Т. Скутариот в своята *Обзорна хроника* (писана около 1282 г., с ползвани източници Н. Хониат и Г. Акрополит) отбелязва: *„Разправя се, че власите отначало отлагали въстанието, към което ги подстрекавали Петър и Асен, понеже се боели от големината на предприятието. А те, като искали да ги освободят от този страх, издигнали молитвен дом на името на великомъченика Димитър“* [ГИБИ, VIII, 1972, с. 243]. И в двата извора хронистите не споменават местоположението на храма, но значението, което той има за укрепване вярата на българите в успеха на предстоящото дело, е очевидно.

По-късно Паисий Хилендарски е всъщност първият, който в своята „История славяно-българска“ пише, че издигнатата от братята Петър и Асен църква е в Търново [Хилендарски, П. 2012, с. 233]. Приема се, че той се позовава на книгата „Царството на славяните“ на Мавро Орбини. Самият Орбини съобщава името на града доста по-късно, чак през 1195 г. във връзка с убийството на Асен от Иванко: *„И така окупирали Търново (най-добре укрепленият и красив град в цялата планина Хемус, разположен на един хълм и заобиколен от солидни стени)“*, с бележка в полето отстрани *„Добре укрепленият град Търново в планината Хемус“* [Орбини, М. 2012, с. 501].

Народната памет е всъщност тази, която пази и свързва конкретно останките от църквата, разположена на десния бряг на р. Янтра в подножието на хълма Трапезица, с храма „Св. Димитър“, издигнат от братята Петър и Асен. В края на XVIII – началото на XIX век тя е подложена на разрушения и разграбване от кърджалии. Малко след това, в средата на същия век, стените ѝ

² Преди пълната архитектурна реставрация на църквата „Св. Димитър“ и до края на комунизма през 1989 г. в научните публикации почти няма изказани съмнения относно датировката и идентифицирането ѝ с храма, в който е обявено въстанието на братята Петър и Асен. Напротив, всички те се стремят да намерят доказателства и да потвърдят това, а в историографията и сред широката общественост се налага мнението, че тя е и едно от съображенията за определяне на Търново като мястото, където то започва [Лазаров, И. 1985, с. 5].

са надстроени с дървени талпи и покрити с покрив, а със средства на Табашкия еснаф през 1843 г. е оградена и с висок каменен зид. Кратки описания за храма през XIX век оставят д-р Васил Берон, д-р Хр. Даскалов, Феликс Каниц и др. До 1913 г. „Св. Димитър“ остава една от добре запазените средновековни църкви в Търново. Съхранени са и няколко нейни изображения от началото на XX век: цветна рисунка на Обербауер, публикувана от Уста Генчов в *Сборника за народни умотворения, наука и книжнина* от 1906–1907 (**Обр. 1**) [Уста Генчов, Д. 1906–1907, с. 4], гипсов макет, изработен от Леон Филипов (**Обр. 2**), снимка на източната ѝ част с апсидата (**Обр. 3**), както и картина на Хр. Кабакчиев от 1911 г., съхранявана в Къпиновския манастир до Велико Търново (**Обр. 4**).

Унищожителното земетресение от 1913 г. оставя в руини много от запазените дотогава храмове в Търново, а на други нанася непоправими щети. Църквата „Св. Димитър“ е силно разрушена с изключение на оцелялата ѝ във височина източна фасада с апсидата (**Обр. 5**).

Разкопките на църквата „Св. Димитър“ и техните резултати.

Първите археологически разкопки се провеждат през септември 1906 г. от секретаря на Търновското археологическо дружество Моско Москов, но резултатите от тях той обнародва доста по-късно, чак през 1912 г. Проучва общо четири гроба – по два в наоса и в притвора на храма. Определя тези в притвора за принадлежащи на водачите на въстанието Асен и Петър, а третия, в средата на църквата под полилея – на архиепископ Василий. Единствено гробът, в дясно от олтара, е с открит в него погребален инвентар – златен пръстен (но „без изтънчена изработка“), 8 кухи сферични копчета и останки от копринена златотъкана дреха и за него М. Москов предполага, че е на Мария, дъщерята на цар Асен I [Москов, М. 1912, с. 7].

След Първата световна война разкопки прави местният учител Тодор Николов. През 1921 г. той проучва няколко гроба в близост до западния зид на притвора, в които открива накити, но повече подробности за находките не са известни и не са публикувани. В последствие останките от стените на храма са възстановени и консервирани на височина до 1 м (**Обр. 6**).

Доста по-късно, през 1971 г., започва цялостното археологическо проучване на църквата „Св. Димитър“ и терена около нея. Разкопките се провеждат под ръководството на Я. Николова и продължават с известни прекъсвания до 1984 г. В тях по различно време участие вземат Мирко Робов, Лидия Квинто, Радослав Донов. Целта на проучванията е да се изясни плановата схема на църквата, архитектурните ѝ особености, строителната периодизация, както и декоративната ѝ украса. Установява се, че животът на това място започва още през къснобронзовата епоха (XIII век пр. Хр.) и продължава през ранно- и късножелязната епохи, от когато датират останки от жилища, пещи, ями и едно култово съоръжение, открито в югозападната част на двора на църквата, свързано с траките.

Към Средновековието са отнесени няколко жилища, намерени под основите на църквата „Св. Димитър“ и голям комплекс от пещи за кухненска, трапезна и строителна керамика от северната ѝ страна. Становището на археолозите е, че те са от XII век и преустановяват своята дейност с построяването на храма [Николова, Я. 1985, с. 10].

Разкопките довеждат и до окончателно установяване на плана на църквата. Тя е определена като еднокорабна, едноапсидна, куполна, от типа „стегнат кръст“, с оформено предапсидно пространство и притвор от запад. Нартексът е бил покрит с полуцилиндричен свод, а в средата на западната му страна е бил главният вход на храма. Наосът представлявал почти квадрат, а подкуполният барабан стъпвал върху четири масивни вградени пиластър – двата, вградени в северната и южната стени на църквата, а другите два – в западните му ъгли. Размерите на последните са по-големи и с оформени на челните им страни полуцилиндрични ниши за облекчаване на тежестта. На южната страна на наоса е открит и втори вход на църквата [Николова, Я. 1985, с. 11] (**Обр. 7**).

От изток олтарът завършвал с петостенна апсида и две странични ниши с различна форма, които изпълнявали ролята на протезис и диаконикон. В хода на строежа, в резултат на

пропадане, заради денивелацията на терена и културния насип, върху който се намира, южната половина на апсидата е била допълнително укрепена и преизградена [Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 46]. Във височина стените на църквата продължавали с редуващи се каменни и тухлени пояси, споени с бял хоросан, пластично разчленени от пиластри и аркирани слепи едностъпални ниши. Над аркираните ниши и в хоризонталните редове между тях били вградени кръгли декоративни панички със зелена глеч и червени глинени четирилистни розети, а допълнителен колорит създавала рисуваната украса, която запълвала люнетите и полетата между декоративните панички [Уста Генчов, Д. 1906–1907, с. 4; Мавродинов, Н. 1935, с. 296–9, 312; Николова, Я. 1985, с. 13; Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 46; Робов, М. 2002, с. 768–769] (Обр. 8, 9). По-късно от север и от юг на храма били изградени две галерии, най-вероятно с открити фасади, с градеж от ломени камъни, споени с кал.

От вътрешната стенописна украса на църквата „Св. Димитър“ са запазени два живописни слоя със съвсем малко оцелели стенописи. В първия, по-ранен, датиран различно от различните изследователи, надписите са на старобългарски, а във втория, по-късен, те са на гръцки език, като всички, занимаващи се с живописиста на църквата, го отнасят към времето на османското владичество.

Интересно откритие в резултат на разкопките на Я. Николова е съществуването на манастирски комплекс около църквата с площ 3825 кв. м., който не е засвидетелстван в писмените извори, пътеписи, топоними и др. Плановата му схема показва, че е имал три крила, изградени от юг, изток и запад, оформящи голям вътрешен двор, а самата църква „Св. Димитър“ се е намирала в неговата южна част. Според датировката на археолозите-проучватели храмът и манастирът претърпяват значително разрушение в следствие на земетресение и престават да действат в периода 1275–1280 г.

Южно от „Св. Димитър“ са открити основите на т.нар. църква № 2., чието съществуване е датирано от средата на XIV век до завладяването на Търново от османските турци през 1393 г. Около средата на XV век тя отново е възстановена и използвана като гробищна до края на XVI – началото на XVII век. След нейното разрушаване църквата „Св. Димитър“ е преизградена и стенописана отново.

При разкопките е разкрит и един от най-големите християнски некрополи от столичния период и най-големият от следстоличния период на Търново с проучени над 500 гроба с датировка от края на XII век-началото на XIII век до XIX век [Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 99].

Хипотези за датировката на изграждане, архитектурния план и стенописването на църквата „Св. Димитър“.

В научните среди все още няма установено единно мнение относно датировката на изграждане на църквата „Св. Димитър“, архитектурния облик и времето на изографисването ѝ, както и по отношение на нейното безспорно идентифициране с храма, в който е обявено освободителното въстание на братята Петър и Асен.

Най-общо мненията за датата на изграждане на църквата „Св. Димитър“ се разделят на две. Почти всички нейни най-ранни изследователи свързват издигането ѝ с въстанието на братята Петър и Асен и 1185/1186 г., с изключение на Ф. Каниц, който в първите си описания я датира в XIV век [Kaniz, F. 1875, с. 16–17] и А. Торньов – в XIII век [Торньов, А. 1925, с. 17].

В. Иванова-Мавродинова я описва като еднокорабна, с широка апсида и нартекс и с възможност да поддържа купол. Датира я в XII век, преди обявяването на независимостта в 1186 г. от братята Петър и Асен [Иванова, В. 1922–1925, с. 475].

Н. Мавродинов я отнася към еднокорабните куполни църкви, с предапсидно пространство, широка петстенна апсида и купол, стъпващ на трите стени и на арката от двата вградени стълба. Датировката, която той споделя, е също 1186 г., подкрепена от писмените източници и легендите за храма. Значението на самата църква Мавродинов вижда в нейната фасадна украса

и по-специално в приложената за първи път система от псевдо-конструктивни арки и глинени панички [Мавродинов, Н. 1931, с. 38].

Изследвайки архитектурата на средновековна България Кр. Миятев определя църквата „Св. Димитър“ като еднокорабна, засводена с аркови пояси, която *„в хронологично отношение трябва да бъде поставена преди всички други търновски църкви, защото нейната дата 1185 г. е установена по исторически известия“*, а външната ѝ керамопластична украса е много по-проста и недоразвита в сравнение с тази на по-късните църкви в Търново и особено в Несебър [Миятев, К. 1965, с. 198–199].

По-късно Н. Чанева-Дечевска определя „Св. Димитър“ като кръстокуполна от типа „стегнат кръст“, изградена още преди 1185–1186 г. за фамилна църква на рода Асеновци. Тя приема и наличие на четвъртита кула звънарница над притвора, макар в бележка да уточнява, че проучвателите ѝ не подкрепят наличието на такава [Чанева-Дечевска, Н. 1988, с. 109–110, 158 и 192].

От археолозите, разкопаващи църквата, също никой не допуска датировка на изграждане различна от 1185 г. Я. Николова и М. Робов приемат, че това е първата столична църква и храм на управляващата династия, в който *„най-вероятно е извършена интронизацията на първите владетели на престола, както и ръкополагането на Василий като глава на Българската православна църква“* и смятат, че тя е издигната ускорено, в екстремни условия, а своя завършен живописен вид, фасадна рисуванa украса и изписване на вътрешните стени получава години по-късно, след победата на въстанието, когато в столичния град започва мащабно строителство [История на В. Търново. 1986, с. 272; Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 5].

Несъгласие с тази точна и сигурна датировка е изказано едва след 1989 г. от някои съвременните археолози и историци, отнасящи изграждането на църквата „Св. Димитър“ към средата на XIII и дори през XIV век, като те се разграничават и от общоприетото мнение, че това е храмът, в който е обявено въстанието на Петър и Асен.

В своя монументален труд за църквите в България през XIII–XIV век В. Димова я поставя в края на XIV век [Димова, В. 2008, с. 260]. Аргументите ѝ са свързани преди всичко с отличителните черти на архитектурата и по-конкретно – строителния метод, стиловите белези и плановото решение. Според нея, влагането на надлъжни външни греди в зидарията, каквито са положени в основите на слепите арки и върху блокажа за укрепване на южната част на апсидата, е строителна техника, характерна за края на първата – втората половина на XIV век и не се дължи на форсиран строеж. Издигането на кула звънарна над притвора, каквато тя смята, че със сигурност е съществувала (въпреки резултатите от разкопките), също е късен белег от XIII–XIV век. Макар и да признава, че църквата е с хубав външен вид, Димова определя фасадната декорация като изпълнена с *„принизено качество“*, а самата рисуванa украса в люнетите на слепите арки свързва с влошеното икономическо състояние на държавата в края на XIV век [Димова, В. 2008, с. 257–260].

По-различно е и мнението на П. Георгиев, който дори не е съгласен с общоприетото схващане, че изграждането на храма и обявяването на въстанието е станало в Търново. Огнището на първоначалния бунт, както и църквата „Св. Димитър“ от историческите извори той смята, че трябва да се търсят на юг от Източна Стара планина, недалеч от черноморския бряг, в района на Анхиало (Ахелой) или в някой планински селищен център на север [Георгиев, П. 2016, с. 134]. Според него самото възприемане на Търновград и района му като родово средище на братята Петър и Асен и център на освободителното движение от 1185/1186 г. се появява от средновековни *„простолични“* пристрастия и се основава само на *„логически съждения“* [Георгиев, П. 2016, с. 130]. Локализирането на храма в Мизия и още повече в Търново, е напълно необосновано, а единственото доказателство е наличието на средновековен храм, носещ името на Свети Димитър, в който, според местното предание, са коронясвани царете от Второто българско царство. П. Георгиев допуска единствено възможността разглежданата църква да е само реплика от XIII или XIV век и да е била издигната в столицата като мемориал на освобод-

дителното движение от 1185–1186 г. – „*паметник, възвеличаващ делото на Асен*“ [Георгиев, П. 2016, с. 134].

В последните години, от археолозите, Е. Дерменджиев преразглежда също датировката и не приема, че строителството на църквата „Св. Димитър“ в днешния кв. Асенов е извършено през 1185 г. Изразява съмнение, че това е и храмът, изграден във връзка с въстанието [Дерменджиев, Е. 2016, с. 69]. Основанията му са породени от несигурната датировка на строежите в крепостта Царевец (комплексът около църквата „Свето Възнесение“, представителната Сграда № 2 и околострешните крепостни стени), отнесени към XII век, спорната интерпретация на резултатите от археологическите разкопки на църквата „Св. Димитър“, както и липсата на каквато и да било информация за нея в по-късните писмени извори. Според Дерменджиев, на настоящия етап на проучванията, е трудно да бъдат прецизирани кога точно са изградени първите представителни средновековни сгради на хълма Царевец – преди или след 1185 г. Той предлага две възможности за локализацията на владенията на братята Петър и Асен, съответно и на църквата „Св. Димитър“. Едната, основаваща се на предположението, че те са построени след 1185–1186 г. и така се съгласява с П. Георгиев, че храмът, споменат в изворите, не трябва да се търси в Търнов [Дерменджиев, Е. 2016, 72].

Втората възможност, която допуска, е приемането на по-ранна датировка на строежите на Царевец – от периода преди 1185–1186 г., следователно по време на освободителното въстание Търново е вече укрепен град, тогава е възможно и самата църква „Св. Димитър“, спомената от хронистите, да се намира в него. Архитектурните, стратиграфските и нумизматичните данни от църквата „Св. Димитър“ обаче не дават основание да се смята, че тя е изградена преди средата на XIII век и съответно няма как през 1185 г. в нея да е обявено въстанието [Дерменджиев, Е. 2016, 69]. В подкрепа на предположението си посочва още, че построената от Петър и Асен църква би трябвало да символизира възстановената българска държава и да бъде център на значими официални събития по време на Второто българско царство, но въпреки това тя не се споменава в нито един писмен извор от XIII–XIV век във връзка с владетелски церемонии или религиозни празници, а напротив – изчезва от политическия, светския, културния и религиозен живот на държавата. Обяснението за това, според него, е свързано с разрушаването ѝ по време на бойните действия и походите на император Исак II Ангел в Мизия между 1186–1190 г., без тя да е била възстановена по-късно. Предполага, че храмът, построен от братята Петър и Асен, може да се търси на хълма Царевец и го свързва с останките на църква № 20, която може да бъде датирана към края на XII век [Дерменджиев, Е. 2016, с. 70–71].

Изследванията на изкуствоведите, работещи със стенописите от първия, по-ранен пласт, на вътрешната украса на църквата „Св. Димитър“, също показват различия в предлаганата датировка за времето на тяхното полагане, а оттам и на самото изграждане на храма, защото общоприетото схващане е, че те се случват едновременно.

В ранните си описания Ф. Каниц първо отнася този слой стенописи към XIV век, но след това променя своето мнение и ги поставя в XII век [Kaniz, F. 1875, с. 16–17].

Вече доста по-късно, след направено разчистване и укрепване, проучвания върху тях правят Л. Прашков, Л. Мавродинова и Д. Косева-Тотева. Приемайки храма като най-ранен и точно датиран паметник във В. Търново Л. Прашков смята, че фрагментите от първия пласт стенописна украса в църквата „Св. Димитър“ са от 1185 г., а приложената схема, техника и палеографски особености на надписите, отразяват стилите тенденции на изкуството от XII век [Прашков, Л. 1984, с. 45]. В началните си публикации Л. Мавродинова също ги отнася към първите владетели на Втората българска държава [Мавродинова, Л. 1976, с. 8]. В последствие, след реставрацията на повече стенописни фрагменти, през 1995 г. тя пише, че „*всичко това дава сериозни основания за ревизиране на първичния живописен слой*“ към втората половина на XIV век, като допълва, че апсидата е била срутена след земетресение и изградена отново [Мавродинова, Л. 1995 б, с. 69–70]. Горния пласт стенописи датира към XVI век, когато според нея са построени галериите на църквата и манастирът [Мавродинова, Л. 1995 а, с. 153–165]. Д. Косева-Тотева също не приема ранната датировка на откритата живопис. В своя

корпус на стенописите от археологическите разкопки в средновековната столица Търново тя пише, че фреските не могат да се отнесат към XII или началото на XIII век., а по-скоро илюстрират вариант на късния Палеологов стил, *„който предвещава някои от основните белези на живописиста на XV век“* [Косева-Тотева, Д. 2016, с. 89 и бел. 363].

Спорните моменти, свързани с датировката на изграждане на църквата „Св. Димитър“ и нейната идентификация.

Въпреки че към момента тези професионални дискусии и поставени въпроси едва ли биха могли да намерят своя окончателен и верен отговор, необходимо е отново да бъдат отбелязани съществуващите неясни моменти в публикациите и поредицата произтичащи една от друга хипотези. Настоящото изследване няма претенции за предатиране или различна интерпретация на архитектурния облик на църквата, защото това не би могло да се направи без нови разкопки и лабораторни анализи. Целта е публикациите да бъдат анализирани, като се подходи със задължителната отговорност и професионална етика към този паметник от културно-историческото наследство на Търново, без да се заличава постигнатото от неговите първи изследователи, но и без да бъдат игнорирани автентичният архитектурен образ и оригиналните му артефакти.

Трябва да се отбележи фактът, че на спорните въпроси се стреми да отговори още Я. Николова в своите първи публикации, но интерпретациите и изводите, до които достига, понякога взаимно се изключват. Така например, доказателствата за „форсиран строеж“, трудности и грешки от ускореното изграждане (различни размери на четирите подкуполни подпори, затварящи помежду си трапец, а не квадрат; допълнително укрепване на апсидата с блокаж и преизграждане, поради неотчитане на съществуващата денивелация на терена от изток; външен сантрачен пояс над цокъла, вместо вътрешен, подобно на останалите и т. н.), които да отговорят на историческите обстоятелства при построяването на църквата [Николова, Я. 1985, с. 14], влизат в противоречие с описваната старателно и изпълнена с изящни фрески вътрешност на храма, и с неговата богата живописна фасадна украса. Налага се обяснението, че има *„достатъчно данни“*, доказващи по-късното им добавяне, в *„една по-спокойна обстановка без притеснителни срокове за строителите, декораторите и художниците-живописци, защото с изключение на вградените в хоросана декоративни кръгли панички и четирилистните розетки, всички други рисувани фасадни елементи и стенописите вътре в храма биха могли да се изпълнят години след построяването на църквата“* [Николова, Я. 1985, с. 15]. Към доказателствата за това твърдение Я. Николова отнася и изградените допълнително на фуга към църквата южна и северна галерии с тяхната различна строителна техника, чието предназначение е свързано с предпазването на външната украса.

В други публикации, обаче, е отбелязано точно обратното – че цялостното фасадно украсяване на църквата е станало едновременно с изграждането, а не по-късно. Твърди се също, че няма данни за направени по-късни преустройства на храма, освен изграждането на двете галерии [Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 53].

Още по време на проучването обаче е документирано изследване на хоросановите разтвори от строежа на църквата, извършено в химическата лаборатория на тогавашния Национален институт за паметниците на културата, където се доказва еднаквата им пропорция, факт, отбелязан от архитект Т. Теофилов в неговата статия за живописния стил на храма и още веднъж в по-късната – за стиловата реконструкция [Теофилов, Т. 1985 а, с. 95, бел. 28; Теофилов, Т. 1991, с. 83, бел. 49]. Изводът, до който той достига, е, че вложената в зидарията керамопластична украса е допълнена с рисуваната „*al Fresco*“ едновременно, също така и, че тухлените редове от зидарията са надрисувани с червена боя за допълнително изравняване и получаване на еднаква ширина с белите ивици. Доказателство, че пигментът е нанесен по време на градежа, са графитните линии – контури, ограничаващи краищата на оцветяваните полета [Теофилов, Т. 1985 а, с. 88–89; Теофилов, Т. 1991, с. 79–80]. Тези резултати и изводи от лабораторните

изследвания без съмнение са били известни тогава и на Я. Николова като ръководител на археологическите разкопки.

Трябва да бъде обърнато внимание и на още няколко факта сред публикуваните резултати от проучванията на църквата, за които дадените обяснения също не могат да бъдат приети без резерви и дори задават нови въпроси:

➤ Още Моско Москов подчертава, че погребаните в наоса и в притвора, макар и идентифицирани от него като царски и църковни особи, не са положени в зидани гробници, както подобава на хора от такъв ранг, а са в обикновени гробове без инвентар (с изключение на единия). Мъчи се да търси обяснение за този необичаен и странен факт в културата от това време, както и в размирните години и обстоятелствата, при които те умират [Москов, М. 2009 б, с. 89]. Не е ясно къде точно стратиграфски попадат тези гробове, затова идентификацията му на погребаните е спорна и не може да бъде приета.

➤ Я. Николова и М. Робов съобщават, че под основите на църквата „Св. Димитър“ са разкрити останки от полувкопани жилища (землянки) и пет ями за съхранение на хранителни продукти. Те предхождат по време изграждането на църквата, което според тях се доказва и с *„няколко монети от династията на Комнините (XII век), намерени в самите жилища и пласта около тях“* [Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 23–25]. В каталога на монетите от самата църква, приложен от К. Дочев – нумизмат на обекта, обаче няма включени въобще такива монети. Най-ранните, които той отбелязва като произхождащи от църквата, са български и латински имитации от периода след 1204 г. (Обр. 10) [Дочев, К. 2005, с. 189 и 206]. От района на манастира К. Дочев посочва общо 6 екземпляра билонови византийски корубести номизми, датирани в периода от средата на XII век до 1204 г., допълвайки, че намирането им може да се свърже с разкритите жилища отпреди църквата „Св. Димитър“ или конкретно с нейния градеж, който е започнал най-рано през 1186–1187 г. [Дочев, К. 2005, с. 184–5 и с. 206]. В приложения каталог са описани само 4, вместо посочените 6 броя (Обр. 11): 1 монета на Мануил I Комнин (1143–1180) – вторичен срязан екземпляр, 1 монета на Андроник I Комнин (1183–1185) и 2 монети на Исак II Ангел (1185–1195) – орязани [Дочев, К. 2005, с. 191]. Така реално от намерените монети по-голям брой са датирани в периода след 1204 г., а не преди него. Съотношението е 6 (или 4?) броя от XII век към 490 броя от 1204 г. – 1257 г., което едва ли би могло да бъде обяснено единствено с липсата тогава на интензивно парично обращение в Търновград [Дочев, К. 2016, с. 387]. В същото време, от посочените византийски императори, в града са намерени общо 299 единични екземпляра и 2381 екземпляр от колективни находки или всичко 2680 монети, което все пак е едно значително количество [Дочев, К. 2016, с. 397 – табл. I]. Освен това всички, намерени в манастирския комплекс към църквата „Св. Димитър“, екземпляри от Мануил I Комнин (1143–1180) и Исак II Ангел (1185–1195) са вторично орязани – процес, започнал около 1195–1197 г., доказан с изследванията на търновските монети [Дочев, К. 1992, с. 14]. Поражда се съмнението дали те са били реално в обращение на града около и след средата на XII век или попадат в него по-късно, вече в столичния период. Така изграждането на църквата „Св. Димитър“ през 1185 г., основаващо се на монетите като датиращ материал, става доста спорно и невъзможно.

➤ По подобен начин стои въпросът с използването им като датиращ материал за производствения комплекс за кухненска и трапезна керамика, чието съществуване според археолозите-проучватели прекъсва с издигането на църквата „Св. Димитър“. Посочена е само една медна монета на император Мануил I Комнин (1143–1180), намерена на нивото на останките от едната пещ, а в пласта, с който са затрупани съоръженията при изграждането на източното и южното крило на манастира, има значителен брой монети от първата половина на XIII век, сечени след 1204 г. Няма задоволителен и ясен отговор на въпроса какво налага този производствен комплекс да бъде изграден и изоставен за едно кратко време до 1185 г., въпреки наличните изключително подходящи условия за неговото функциониране, рентабилното му производство, задоволяващо нуждите от продукция на предстоличния Търнов и важността му

като най-ранен в града [Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 37]. Следователно, и в този случай, използването на монетите като датиращ материал за производствения комплекс, е спорно и невъзможно.

➤ С интересно стратиграфско положение, а оттам и предполагаема датировка, е един неясен зид от ломени камъни на калова спойка с дължина 2,45 м, който е открит от археолозите над едно от вкопаните жилища, разсечен при изграждането на църквата „Св. Димитър“. Той произхожда очевидно от някаква сграда, която хронологически се отнася между жилището и издигането на храма [Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 25]. За съжаление напълно липсва каквато и да било друга информация за него – на каква сграда принадлежи или към кой точно период се датира. Няма данни въобще за съществуване на постройка между вкопаните жилища и църквата над тях. Времето за евентуалното ѝ съществуване до 1185 г., също се явява твърде кратко, ако целият средновековен пласт има за начална дата *„последните десетилетия (едно, две, три?) на предстоличния период на Търново“* [Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 23].

➤ В едно съвсем кратко съобщение за XXIX национална конференция „Археологически открития и разкопки през 1983“ четем: „Североизточно от църквата „Св. Димитър“ беше открита северната половина на тристенна апсида от друга, много по-стара църква, изградена отвън с големи каменни блокове, споени с глина, запазени само в един ред. Почти в средата на олтарната част беше открит слой от подово ниво, състоящ се от хоросан с едро счукани тухли, върху който са налепени тухли, каквито се намират наоколо“ [Николова, Я., Робов, М. 1983, с. 136]. А в Протокол от архива на Националния институт за недвижимо културно наследство от 16 април 1984 г. се споменава, че източно от църквата е открита *„част от тристенна апсида на по-ранна църква, свидетелстваща, че на това място е имало по-ранна църква“* [НДА на НИИ НКН, фонд ВТ-94-106, III, л. 61].

➤ През 1985 г. М. Робов пише за живота на това място, че „е бил отново възобновен през ранновизантийската епоха (V–VI век), за което свидетелстват разкритите останки от една раннохристиянска църква“ [Робов, М. 1985, с. 339]. Повече информация и подробности няма.

Последните два са факти, които не са отбелязани в нито една от по-късните публикации за църквата, включително и в монографията от 2005 г. на Я. Николова и М. Робов. Дали наистина е съществувал по-стар храм и защо за него археолозите нищо повече не споменават, не става ясно и вероятно само нови архивни материали или разкопки биха изяснили ситуацията. Възможно ли е да е станало някакво объркване с регистрираното допълнителното укрепване на източната част на църквата или на същото място все пак е имало ранновизантийски/средновековен (?) храм, който е предшествал настоящия „Св. Димитър“ на този етап е невъзможно да се каже, но със сигурност това е интересен и важен момент.

Реставрацията на църквата „Св. Димитър“.

Още в началото на XX век Моско Москов обръща внимание на необходимостта от опазване и реставрация на църквата „Св. Димитър“. Воден от патриотични подбуди той създава и Комитет за реставриране на черквите „Св. Димитър“ и „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново [Москов, М. 2009 а, с. 79–80]. За съжаление обаче идеята му остава неизпълнена дълги години. Това отлагане оказва негативно влияние върху много от автентичните характеристики на църквата, от една страна, заради доразрушаването от земетресението през 1913 г., а от друга – поради нейното допроучване, интерпретация и изпълнение на реконструкцията, пряко зависими от политическия и социален контекст на епохата, в която се реализират.

Цялостната обемно-пространствена архитектурна възстановка на църквата „Св. Димитър“ се осъществява от 1976 до 1985 г. по проект на архитект Т. Теофилов, изцяло във връзка с тържественото отбелязване на 800-годишнината от освободителното дело на Петър и Асен и обявяването на града за столица на възобновената държава. Тя се явява пример за отражение, което имат изпълнението на държавните повели и програмираните, щедро финансирани от

комунистическата държава действия върху проучването и социализирането на културно-историческото наследство в България.

Съхраняваните в Държавния архив документи показват, че окончателните решения за реализираната реконструкция на храма се вземат на високо ниво в София. На заседание, проведено на 7 февруари 1984 г. Държавната комисия за монументални изкуства възлага на колектив в състав: проф. д-р Ат. Божков, арх. Т. Теофилов, проф. Ал. Терзиев и доц. Н. Хаджитанев проектирането на екстериора и интериора на храма. Проектът за консервация и реставрация се разработва в няколко варианта, според степента на намеса върху оригиналните останки, които се обсъждат включително и с експерти от Археологическия институт при Българска академия на науките и Националния институт за паметниците на културата. Усилията са насочени към превръщането на църквата в мемориал на въстанието на Асен и Петър и възстановяването на българската държава без тя да придобие „бутафорен“ вид [ДА – В. Търново, фонд 1393, оп. 2, а. е. 127, лист 13, 20]. Тази цел за щастие е изпълнена само донякъде, след като остават не-реализирани очевидно съвсем неприемливите идеи, предложени в *Концепцията за решаване на идейно-тематичните и естетически проблеми, свързани с възстановяването на църквата „Св. Димитър“* на проф. Ат. Божков. В нея той описва как би трябвало да се оформи интериорът на храма: с покриване на всички части на наоса (включително и купола, само без апсидата със старата живопис) с мозайка в синьо и златно; да се поставят каменен иконостас, амвон; ктиторска композиция с образите на Асен, Петър и Калоян; мозаечни изображения на Св. княз Борис I и Св. Иван Рилски и т.н. [ДА – В. Търново, фонд 1393, оп. 2, а. е. 127, лист 1–14; **Робов, М.** 2018, с. 13–16]. Изпълнението на тези абсурдни идеи все пак е спряно и определено за не-съвместимо с автентичните останки и олтарните фрески. Крайният резултат е една впечатляваща църква, която се откроява и днес в Асенова махала с височината и живописния си вид (**Обр. 12, 13**). Тя трудно би могла да се свърже с храма, построен в смутните времена на 1185–1186 г., ако се доверим на археолозите, че не е претърпявала преустройства след началното си изграждане. Преди реконструкцията автентична е била единствено нейната източна страна, въпреки това тя е давала добра представа за архитектурата и декоративно-художествената украса на фасадите. Реставрираната църква обаче е доста по-различна от първоначалния си образ и изцяло в стила на по-късните несребърски църкви.

От статиите на арх. Т. Теофилов, посветени на проектирането и архитектурното възстановяване на храма, става ясно, че той напълно осъзнава възможните критики към проекта и неговата реализация. Това е причината още през 1974 г. във вестник Велико Търново да обяснява, че проектирането на формата на купола и кулата над притвора е хипотетично и не е потвърдено с документален материал, а само с много аналогични примери. Допълва, че в последствие, при самата реставрация, ще е необходимо да бъдат използвани още документи, за да се получи точен и пълен образ на храма [Теофилов, Т. 1974]. И след като проектът вече е факт, в публикациите си той твърди, че е хипотетичен, но направен на база на запазените описания, рисунки, скици, снимки и макети на храма от преди разрушителното земетресение от лятото на 1913 г., съобразен и с резултатите от археологическите разкопки [Теофилов, Т. 1985 б, с. 251]. За да оформи своя авторов обемно-пространствен теоретичен модел като близък на изчезналия първообраз и да реши сложната и отговорна задача за неговата стилова реконструкция, Т. Теофилов прави цялостно архитектурно проучване на паметника и школата, към която той принадлежи. Изследва метрично-пропорционалните съответствия, привежда паралели на плановата схема, композирането на вътрешните пространства и елементите на пластичния екстериор. Отбелязва, че стиловите белези на църквата, които я причисляват към Търновската архитектурна школа, са причина „голяма част от изследователите... да я поставят в по-късно време, или да заковат особеностите на фасадната ѝ декорация само във времето XII–XIV век“ [Теофилов, Т. 1991, с. 77]. Откровено отчита погрешната реставрация на входа към наоса, който в оригинала е бил засводен, но „за съжаление при възстановяването ѝ, по мнение на експертния съвет се налага да се оформи правоъгълен отвор с шурц от дъбови греди...“ [Теофилов, Т. 1991, с. 76].

Факт, който само доказва как се вземат тогава решенията за реализираната обемно-пространствена реконструкция на храма.

Реакциите не закъсняват и веднага след издигането възстановената църква „Св. Димитър“ става обект на критики и несъгласие с новия ѝ вид, а след 1989 г. обвиненията вече се изразяват съвсем открито и дори се засилват.

Първа от изследователите Я. Николова изказва своята не твърде остра, но категорична позиция за вида на възстановения храм. Според нея постигнатият архитектурен образ е хипотетичен и представлява сравнително сполучлив опит да се сглобят всички известни данни. Въпреки това са допуснати някои увлечения и непотвърдени елементи, като например прекомерно голямата височина и формата на купола. Особено несъгласие тя изразява по отношение на изградената над притвора кула, определена като „*съвсем хипотетична*“, непотвърдена и разминаваща се с резултатите от археологическите разкопки [Николова, Я. 1985, с. 16]. И в следващите си публикации продължава да твърди, че за покритието на притвора няма ясни данни, но липсата на подпори към вътрешните му стени показва, че над него не може да е имало кула, както допуска Н. Чанева и каквато е реализирана при изпълнението на реставрационния проект на арх. Т. Теофилов [Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 41].

Николова посочва и други несъответствия, сред които е липсата на един особено важен и характерен елемент от външната фасадна декорация, какъвто е рисуваната украса [Николова, Я. 1985, с. 16]. Множеството останки от нея, намерени при археологическите разкопки, показват богати и сложни форми, тоналност и композиции положени в люнетите на храма, в архиволтите, между вградената декоративна керамика, а така също и по отвесните и хоризонтални фуги между самите тухли [Робов, М. 2002, с. 768–770]. Като изключително специфичен елемент от външния архитектурно-художествен образ на тази църква, рисуваната украса привлича вниманието още на първите изследователи. Уста Генчов отбелязва, че люнетите „*първоначално били варосани, а после очертани с успоредни линии на ромбове. От последните едните са оставени бели, а другите са боядисани с червена краска, та по тоя начин образуват ромбовидни фигури*“, а над южната ниша „*арката се състои от камъни, прошарени с тухли, а бялото поле над нея е изпъстрено с червени ромбовидни фигури*“ [Уста Генчов, Д. 1906–1907, с. 2–3]. В цветната рисунка на Обербауер от неговата публикация, в картината на Хр. Кабакчиев от 1911 г., както и в гипсовия макет на църквата „Св. Димитър“, изработен от Леон Филипов, люнетът на източната ниша на южната фасада е с мрежа от ромбовидни елементи, в средата на които е поставена по една точка. Каква е причината арх. Теофилов да не използва тази украса върху реконструирания фасад на храма и дали тя е присъствала в неговия начален проект не се знае, но със сигурност той е наясно със съществуването ѝ и с нейната уникалност по отношение на храма, защото още 1985 г. пише: „...Тук се среща едно ново явление – допълване на вложената в зидарията украса с рисувана – „*al Fresco*“, чрез оцветяване повърхността на свързващите хоросанови ивици в архиволтите и рисуван геометричен орнамент върху мазилката в тимпаните на слепите ниши“ [Теофилов, Т. 1985 а, с. 88–89]. В друга своя статия обяснява също, че единствено правилно до преди провеждането на археологическите разкопки е изследването на архитектурната ѝ украса, такава, каквато е документирана преди земетресението, докато за нейния тип, обем и архитектурен образ са направени погрешни изводи, поради разрушенията и късните поправки от табашкия еснаф [Теофилов, Т. 1985 б, с. 251]. Вероятно отново от най-високо ниво в София, експертната комисия, която одобрява проекта му, има намеса за отсъствието на този характерен елемент върху стените на реставрираната църква, с което тя губи изключително много от автентичния си образ.

По-късно в монографията си „Храмът на първите Асеновци“ Я. Николова и М. Робов описват още по-подробно и останалите допуснати разлики и неточности, а вида на църквата след преизграждането наричат „обновен“. Разминаване между археологическите резултати и реализираната реконструкция отбелязват по отношение на: отвора за врата в южната стена на притвора и започващото от него стълбище към кулата звънарница, които са хипотетични, и за

които няма никакви следи [Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 42]; на стари снимки има олтарна маса от вертикална колона с каменна плоча върху нея, макар че не може да се каже дали тя е запазена от средновековието, но подобна в църквата няма поставена; входът на църквата от юг е бил оформен в ниша, по-ниска от останалите (това се вижда на картината, рисувана от Хр. Кабакчиев преди земетресението 1913 г.), но това също не е спазено при реконструкцията и т.н. [Николова, Я., Робов, М. 2005, с. 43].

Много критики към възстановената църква „Св. Димитър“ отправя и В. Димова. Според нея с реконструкцията са нанесени непоправими поражения на запазените оригинални части. Не са доказани реализираните: форма на покрива, пропорции на архитектурните елементи и цялостната външна украса. Южното и северното кръстни рамена са изразени отвън с триъгълни фронтони, съответстващи на приетата и ранна датировка, докато над притвора е изградена кула звънарна, характерна за XIII–XIV век. Заключение, което прави Димова е доста остро и категорично: *„Обновената църква не отразява действителния си образ и е поредната фатална грешка, която се нанася на средновековните паметници в Търново“* [Димова, В. 2008, с. 257].

Подобно негативно е и мнението на П. Георгиев, който нарича църквата „Св. Димитър“ *„реставрираният помпозно средновековен храм“* [Георгиев, П. 2016, с. 134].

Не може да се отрече, че не са спазени напълно всички принципи и етиката на реставрацията, има очевидни различия при реконструкцията на храма по отношение както на използвания строителен материал, архитектурните елементи, така и заради липсата на важни отличителни орнаменти от фасадната декорация (каквато е рисуваната украса), но подобни крайни заключения и омаловажаване на направеното по отношение на реконструкцията и социализацията на целия обект не са необходими.

Църквата „Св. Димитър“ като знаков археологически обект от онова време поставя днес отново въпросите за емпиричната обективност при проучването, консервацията и реставрацията, за идеологическата и архитектурната употреба на създадените символи на българската национална идентичност и отговорността за тяхната репрезентация и археологическа интерпретация. Доколко тази цел за осигуряване на престижно минало, национално самочувствие и престижен образ пред външния свят са могли тогава, а могат и сега да оправдаят подобна политическа и идеологическа употреба на археологическите останки [Лазова, Ц. 2016, с. 75]. Несъмнено задаването и налагане тогава от Комитета за култура идеологически постулати, поставят историци, археолози, изкуствоведи, архитекти и въобще учените в положение да не успяват да защитят тезите си и дори в някои случаи да правят компромиси с научната си съвест, за да отговорят на политическите очаквания, а това до голяма степен може да ги оправдае в техните действия или в бездействието им.

Правейки историческа преоценка на постигнатото по отношение на проучването и експонирането на културно-историческите ценности и конкретно в случая на църквата „Св. Димитър“, не могат и не трябва да бъдат отричани постигнатите положителни резултати, които се дължат изцяло на тази целенасочена държавна политика и на голямото бюджетно финансиране по времето на комунизма. Оригиначните останки са отделени с консервационна линия, която представлява лек отстъп от 5–8 см. в дебелината на зидовете и при вглеждане е забележима навсякъде, както изискват принципите на реставрацията. Запазените снимки показват промяната и огромната работа, която е свършена също по отношение облагородяването на средата и представянето на останалите обекти около църквата (Обр. 12, 13 и 14). Оформен е красив вътрешен двор, консервирани са археологическите останки от манастира, керамичната пещ и тракийското светилище. Днес е необходимо единствено тяхното представяне да бъде по нов и съвременен начин, за да могат образованите, търсещи нови знания туристи, сами да преценят доколко архитектурният и исторически образ на църквата „Св. Димитър“ е изкривен и дали е употребен. Така културният национализъм и културният туризъм ще се градят на основата на научни, а не на патриотични и идеологически критерии. Реализацията на подобен проект е лес-

на и не изискваща големи финансови средства. Кратък текст и табели (или платна) със снимки на тема „преди“ и „сега“ или създаден конкретно за нея дигитален QR код биха предали по коректен начин на посетителите информацията за историята, проучванията и реставрацията на тази интересна и забележителна църква от столичния период на Търновград³.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори / Sources

ГИБИ, VIII, 1972 – Гръцки извори за българската история. Т. VIII. Съставител Михаил Войнов. Под редакцията на: Михаил Войнов, Василка Търкова-Заимова, Любомир Йончев. София, 1972 [GIBI, VIII, 1972 – Gratski izvori za balgarskata istoria. T. VIII. Sastavitel Mihail Voynov. Pod redakciata na: Mihail Voynov, Vasilka Tapkova-Zaimova, Lyubomir Yonchev. Sofia, 1972.] (In Bulgarian)

ГИБИ, XI, 1983 – Гръцки извори за българската история. Т. XI. Съставители и редактори: Михаил Войнов, Василка Търкова-Заимова, Любомир Йончев. София, 1983 [GIBI, XI, 1983 – Gratski izvori za balgarskata istoria. T. XI. Sastaviteli i redaktori: Mihail Voynov, Vasilka Tapkova-Zaimova, Lyubomir Yonchev. Sofia, 1983.] (In Bulgarian)

Архивни източници / Archival sources

ДА – В. Търново – Държавен архив – В. Търново. Материали по възстановяването на църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново 1983 г. – 1986 г. – фонд 1393, оп. 2, а. е. 127. [Darzhaven arhiv – V. Tarnovo. Materiali po vazstanovyavaneto na tsarkvata „Sv. Dimitar“ vav Veliko Tarnovo 1983 g.-1986 g. – fond 1393, op. 2, a. e. 127.]

НДА на НИНКН – Национален архивен фонд на Националния институт за недвижимо културно наследство, фонд ВТ-94-106, III, л. 61. [Natsionalen arhiven fond na Natsionalniya institut za nedvizhimo kulturno nasledstvo, fond VT-94-106, III, l. 61.]

Публикации / Publications

Бъчварова, Н. 2003 – Невяна Бъчварова. Културната дейност във Велико Търново (1960–1989 г.). – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Й. Йорданов. Велико Търново, 2003, 173–179. [Nevyana Bachvarova. Kulturnata deynost vav Veliko Tarnovo (1960–1989 g.). – V: Yubileen sbornik v chest na prof. Y. Yordanov. Veliko Tarnovo, 2003, 173–179].

Георгиев, П. 2016 – Павел Георгиев. Мястото на Търново във възстановяването на българската държава. – В: Великите Асеновци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. Велико Търново, 2016, 130–141. [Pavel Georgiev. Myastoto na Tarnovo vav vazstanovyavaneto na balgarskata darzhava. – V: Velikite Asenevtsi. Sbornik s dokladi ot konferentsiya, posvetena na 830 godini ot vastanieto na bratyata Petar i Asen, nachaloto na Vtoroto balgarsko tsarstvo i obyavyavaneto na Tarnovo za stolitsa na Bulgariya i 780 godini ot legitimnoto vazobnovyavane na Balgarskata patriarshiya. Veliko Tarnovo, 2016, 130–141].

Дерменджиев, Е. 2016 – Евгени Дерменджиев. За Патриаршеския комплекс, Царския дворец и фортификацията на средновековната крепост на хълма Царевец в предстоличния Търнов. – Известия на Регионален исторически музей – В. Търново, 2016, XXXI, 39–100. [Evgeni Dermendzhiev. Za Patriarsheskiya kompleks, Tsarskiya dvorets i fortifikatsiyata na sredновековната крепост na halma Tsarevets v predstolichniya Tarnov. – Izvestiya na Regionalen istoricheski muzey – V. Tarnovo, 2016, XXXI, 39–100].

Димова, В. 2008 – Виолета Димова. Църквите в България през XIII–XIV век. София, 2008. [Violeta Dimova. Tsarkvite v Bulgaria prez XIII–XIV vek. Sofia, 2008].

Дочев, К. 1992 – Константин Дочев. Монети и парично обращение в Търново XII–XIV век. Велико Търново, 1992. [Konstantin Dochev. Moneti i parichno obrashtenie v Tarnovo XII–XIV vek. Veliko Tarnovo, 1992].

³ Добри примери в това отношение са например снимки „преди–сега“ на църкви от гр. Несебър (Обр. 15 и 16), такива от гр. Търговище, Румъния (Обр. 17 и 18) и др.

Дочев, К. 2005 – Константин Дочев. Монетите от църквата и манастира „Св. Димитър“ във Велико Търново. – В: Я. Николова, М. Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Велико Търново, 2005, 184–207. [Konstantin Dochev. Monetite ot tsarkvata i manastira „Sv. Dimitar“ vav Veliko Tarnovo. – V: Ya. Nikolova, M. Robov. Hramat na parvite Asenevtsi. Tsarkvata „Sv. Dimitar“ vav Veliko Tarnovo. Veliko Tarnovo, 2005, 184–207.]

Дочев, К. 2016 – Константин Дочев. Пари и парично обръщение в средновековния Търнов през XII–XIV в. – В: Великите Асеновци. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. Велико Търново, 2016, 386–400. [Konstantin Dochev. Pari i parichno obrashtenie v srednovekovniya Tarnov prez XII–XIV v. – V: Velikite Asenevtsi. Sbornik s dokladi ot konferentsiya, posvetena na 830 godini ot vastanieto na bratyata Petar i Asen, nachaloto na Vtoroto balgarsko tsarstvo i obyavyavaneto na Tarnovo za stolitsa na Balgariya i 780 godini ot legitimnoto vazobnovyavane na Balgarskata patriarshiya. Veliko Tarnovo, 2016, 386–400].

Еленков, И. 2008 – Иван Еленков. Културният фронт. Българската култура през епохата на комунизма – политическо управление, идеологически основания, институционални режими. София, 2008. [Ivan Elenkov. Kulturniyat front. Balgarskata kultura prez epohata na komunizma – politicheskoto upravlenie, ideologicheski osnovaniya, institutsionalni rezhimi. Sofia, 2008].

Иванова, В. 1922–1925 – Вера Иванова. Стари църкви и манастири. – Годишник на народния музей, 1922–1925, 475–476. [Vera Ivanova. Stari tsarkvi i manastiri. – Godishnik na narodniya muzey, 1922–1925, 475–476].

История на Велико Търново. 1986 – История на Велико Търново. Том 1. София, 1986. [Istoria na Veliko Tarnovo. Tom 1. Sofia, 1986].

Косева-Тотева, Д. 2016 – Диана Косева-Тотева. Стенописите от археологическите разкопки на средновековната българска столица Търново. I част текст. Велико Търново, 2016. [Diana Koseva-Toteva. Stenopisite ot arheologicheskite razkopki na srednovekovnata balgarska stolitsa Tarnovo. I chast tekst. Veliko Tarnovo, 2016].

Лазова, Ц. 2016 – Цвете Лазова. Античност, археология и национално въобразяване – антропологични перспективи. София, 2016. [Tsvete Lazova. Antichnost, arheologiya i natsionalno vaobrazyavane – antropologichni perspektivi. Sofia, 2016.]

Лазаров, И. 1985 – Иван Лазаров. Въстанието на Петър и Асен и възстановяване на българската държава. – В: Велико Търново в историческата съдба на българския народ (Сборник материали в помощ на лекторите). Велико Търново, 1985, 3–14. [Ivan Lazarov. Vastanieto na Petar i Asen i vazstanovyavane na balgarskata darzhava. – V: Veliko Tarnovo v istoricheskata sadba na balgarskia narod (Sbornik materialy v pomosht na lektorite). Veliko Tarnovo, 1985, 3–14].

Мавродинов, Н. 1931 – Никола Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква в българските земи до края на XIV в. София, 1931. [Nikola Mavrodinov. Ednokorabnata i krastovidnata tsarkva v balgarskite zemi do kraya na XIV v. Sofia, 1931].

Мавродинов, Н. 1935 – Никола Мавродинов. Външната украса на старобългарските църкви. – Известия на българския археологически институт, 1935, VIII, 296–299, 312. [Nikola Mavrodinov. Vanshnata ukrasa na starobalgarskite tsarkvi. – Izvestiya na balgarskiya arheologicheski institut, 1935, VIII, 296–299, 312].

Мавродинова, Л. 1976 – Лиляна Мавродинова. Традиция и нови моменти в българската монументална живопис през XIII в. – В: Традиция и нови черти в българското изкуство. София, 1976, 7–20. [Lilyana Mavrodinova. Traditsiya i novi momenti v balgarskata monumentalna zhivopis prez XIII v. – V: Traditsiya i novi cherti v balgarskoto izkustvo. Sofia, 1976, 7–20].

Мавродинова, Л. 1995 а – Лиляна Мавродинова. Новите разкрития и датировката на първоначалната живопис в „Св. Димитър“ във В. Търново. – Старобългарска литература, 28–29, 1995, 153–165. [Lilyana Mavrodinova. Novite razkritiya i datirovkata na parvonachalnata zhivopis v „Sv. Dimitar“ vav V. Tarnovo. – Starobalgarska literatura, 28–29, 1995, 153–165].

Мавродинова, Л. 1995 б – Лиляна Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV век. София, 1995. [Lilyana Mavrodinova. Stennata zhivopis v Balgaria do kraya na XIV vek. Sofia, 1995].

Маркова, А. 2022 – Анелия Маркова. Второто българско царство във война и мир. София, 2022. [A. Markova. Vtoroto balgarsko tsarstvo vav voina i mir. Sofia, 2022].

Миятев, К. 1965 – Кръстю Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965. [Krastyu Miyatev. Arhitekturatа v srednovekovna Balgaria. Sofia, 1965].

Москов, М. 2009 а – Моско Москов. По какъв повод са издигнати черквите „Св. Димитър“ и „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново. – В: Избрани страници за Великотърновския край. Велико Търново, 2009, 78–81. [Mosko Moskov. Po kakav povod sa izdignati cherkvite „Sv. Dimitar“ i „Sv. Chetirideset machenitsi“ v Tarnovo. – V: Izbrani stranitsi za Velikotarnovskiya kray. Veliko Tarnovo, 2009, 78–81].

Москов, М. 2009 б – Моско Москов. Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет в Търново. – В: Избрани страници за Великотърновския край. Велико Търново, 2009, 82–102. [Mosko Moskov. Razkopkite v cherkovite Sv. Dimitriy i Sv. Chetirideset v Tarnovo. – V: Izbrani stranitsi za Velikotarnovskiya kray. Veliko Tarnovo, 2009, 82–102].

МПК 1981 – Възвание към българския народ. – Музеи и паметници на културата, 1981, 2, 2–3. [Vazvanie kam balgarskia narod. – МРК, 1981, 2, 2–3].

Николова, Я., Робов, М. 1983 – Янка Николова, Мирко Робов. Разкопки на църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново. – XXIX национална конференция по археология „Археологически открития и разкопки през 1983“. Смолян, 1983, 136–137. [Yanka Nikolova, Mirko Robov. Razkopki na tsarkvata „Sv. Dimitar Solunski“ vav Veliko Tarnovo. – XXIX natsionalna konferentsia po arheologia „Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1983“. Smolyan, 1983, 136–137].

Николова, Я. 1985 – Янка Николова. Църквата „Св. Димитър и въстанието от 1185 г. – В: Културата на средновековния Търнов. София, 1985, 9–16. [Yanka Nikolova. Tsarkvata „Sv. Dimitar i vastaniето ot 1185 g. – V: Kulturata na srednovekovniya Tarnov. Sofia, 1985, 9–16].

Николова, Я., Робов, М. 2005 – Янка Николова, Мирко Робов. Храмът на първите Асеновци. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Велико Търново, 2005. [Yanka Nikolova, Mirko Robov. Hramat na parvite Asenevtsi. Tsarkvata „Sv. Dimitar“ vav Veliko Tarnovo. Veliko Tarnovo, 2005].

Орбини, М. 2012 – Мавро Орбини. Царството на славяните. София, 2012. [Mavro Orbini. Tsarstvoto na slavyanite. Sofia, 2012].

Прашков, Л. 1984 – Любен Прашков. За Търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XIV в. – В: 1300 години българско изобразително изкуство. София, 1984, 41–49. [Lyuben Prashkov. Za Tarnovskata zhivopisna shkola i hronologiyata na neynite pametnitsi ot kraя na XII do kraя na XIV v. – V: 1300 godini balgarsko izobrazitelno izkustvo. Sofia, 1984, 41–49].

Робов, М. 1985 – Мирко Робов. Църквата „Св. Димитър“ в своята 800-годишнина. – В: Величието на Търновград. София, 1985, 339–343. [Mirko Robov. Tsarkvata „Sv. Dimitar“ v svoayata 800-godishnina. Vav: Velichieto na Tarnovgrad. Sofia, 1985, 339–343].

Робов, М. 2002 – Мирко Робов. Рисуваната фасадна украса на църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. – В: Търновска книжовна школа. Седми международен симпозиум, 8–10 октомври 1999 г., Велико Търново, 2002, 7, 765–772. [Mirko Robov. Risuvanata fasadna ukrasa na tsarkvata „Sv. Dimitar“ vav Veliko Tarnovo. – Tarnovska knizhovna shkola. Sedmi mezhdunaroden simpozium, 8–10 oktomvri 1999 g., Veliko Tarnovo, 2002, 7, 765–772].

Робов, М. 2018 – Мирко Робов. Концепцията на проф. Ат. Божков за интериора на църквата „Св. Димитър“. – Културно-историческо наследство: опазване, представяне, дигитализация, 2018, 4 (2), 11–17. [Mirko Robov. Kontseptsiyata na prof. At. Bozhkov za interiora na tsarkvata „Sv. Dimitar“. – Kulturno-istoricheskо nasledstvo: opazvane, predstavvane, digitalizatsiya, 2018, 4 (2), 11–17].

Стаменова, М. 2012 – Магдалена Стаменова. Модели на опазване на културното археологическо наследство на България. София, 2012. [Magdalena Stamenova. Modeli na opazvane na kulturnoto arheologicheskо nasledstvo na Balgariya. Sofia, 2012].

Теофилов, Т. 1974 – Теофил Теофилов – в. Велико Търново, 1974 г. [Teofil Teofilov – v. Veliko Tarnovo, 1974 g.].

Теофилов, Т. 1985 а – Теофил Теофилов. Приемственост и развитие на живописния стил в архитектурата на XII–XIV век. – В: Велико Търново 1185–1985. София, 1985, 83–95. [Teofil Teofilov. Priemstvenost i razvitie na zhivopisniya stil v arhitekturata na XII–XIV vek. – V: Veliko Tarnovo 1185–1985. Sofia, 1985, 83–95].

Теофилов, Т. 1985 б – Теофил Теофилов. Архитектурният облик на „Св. Димитър“. – В: Културата на средновековния Търнов. София, 1985, 250–251. [Teofil Teofilov. Arhitekturniyat oblik na „Sv. Dimitar“. – V: Kulturata na srednovekovniya Tarnov. Sofia, 1985, 250–251].

Теофилов, Т. 1991 – Теофил Теофилов. Изследвания върху проблема за стиловата реконструкция на църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново. – Годишник на музеите от Северна Бълга-

рия, 1991, XVII, 67–85. [Teofil Teofilov. Izsledvania varhu problema za stilovata rekonstruktsia na tsarkvata „Sv. Dimitar Solunski“ vav Veliko Tarnovo. – Godishnik na muzeite ot Severna Bulgaria, 1991, XVII, 67–85].

Торньов, А. 1925 – Антон Торньов. Архитектурни мотиви из България. София, 1925. [Anton Tornov. Arhitekturni motivi iz Balgaria. Sofia, 1925].

Уста Генчов, Д. 1906–1907 – Дабко Уста Генчов. Типове от орнаменти по някои срядновяковни църкви въ В. –Търново. – Сборникъ народни умотворения, наука и книжнина, 1906–1907, XXII–XXIII, 1–5. [Dabko Usta Genchov. Tipove ota ornamenti po nyakoi sryadnovyakovni tsarkvi va V. –Tarnovo. – Sbornika narodni umotvoreniya, nauka i knizhnina, 1906–1907, XXII–XXIII, 1–5].

Хилендарски, П. 2012 – Паисий Хилендарски. История славянобългарска. Зографска чернова 1762 г. Факсимилно издание. Велико Търново, 2012. [Paisiy Hilendarski. Istoria slavyanobalgarska. Zograf-ska chernova 1762 g. Faksimilno izdanie. Veliko Tarnovo, 2012].

Цонев, Ц. 1981 – Цоню Цонев. Общонародният комитет и историческите паметници. – Музеи и паметници на културата, 1981, 2, 5. [Tsonyu Tsonev. Obshtonardniyat komitet i istoricheskite pametnitsi. – Muzei i pametnitsi na kulturata, 1981, 2, 5].

Чанева-Дечевска, Н. 1988 – Нели Чанева-Дечевска. Църковната архитектура в България през XI–XIV век. София, 1988. [Neli Chaneva-Dechevska. Tsarkovната arhitektura v Balgariya prez XI–XIV vek. Sofia, 1988].

Kaniz, F. 1875 – Felix Kaniz. Tirnovos Altbulgarische Baudenkmale. Leipzig, 1875.

СПИСЪК НА ИЛЮСТРАЦИИТЕ / LIST OF ILLUSTRATIONS

Обр. 1. Рисуна на църквата „Св. Димитър“ от Обербауер (1902 г.)

Обр. 2. Макет на църквата „Св. Димитър“ от Леон Филипов

Обр. 3. Снимка на църквата „Св. Димитър“ – източната част с апсидата

Обр. 4. Картина на църквата „Св. Димитър“ на Хр. Кабакчиев от 1911 г.

Обр. 5. Църквата „Св. Димитър“ след земетресението от 1913 г.

Обр. 6. Църквата „Св. Димитър“ след разкопките и консервацията на Т. Николов.

Обр. 7. План на църквата „Св. Димитър“ [по **Николова, Я., Робов, М.** 2005, обр. 63].

Обр. 8, 9. Фасадна рисувана украса на църквата „Св. Димитър“ [по **Николова, Я., Робов, М.** 2005, обр. 71, 74, 75].

Обр. 10. Каталог на монетите от църквата [по **Дочев, К.** 2005, с. 189].

Обр. 11. Каталог на монетите от манастира [по **Дочев, К.** 2005, с. 206].

Обр. 12. Църквата „Св. Димитър“ след реставрацията [<https://www.holysites.me/trip/czarkva-sv-dimitar-solunski-veliko/>]

Обр. 13. Църквата „Св. Димитър“ след реставрацията [<https://www.veliko-tarnovo.bg/bg/kultura-i-turizm/zabelezhitelnosti/carkva-sv-dimitar-solunski/>]

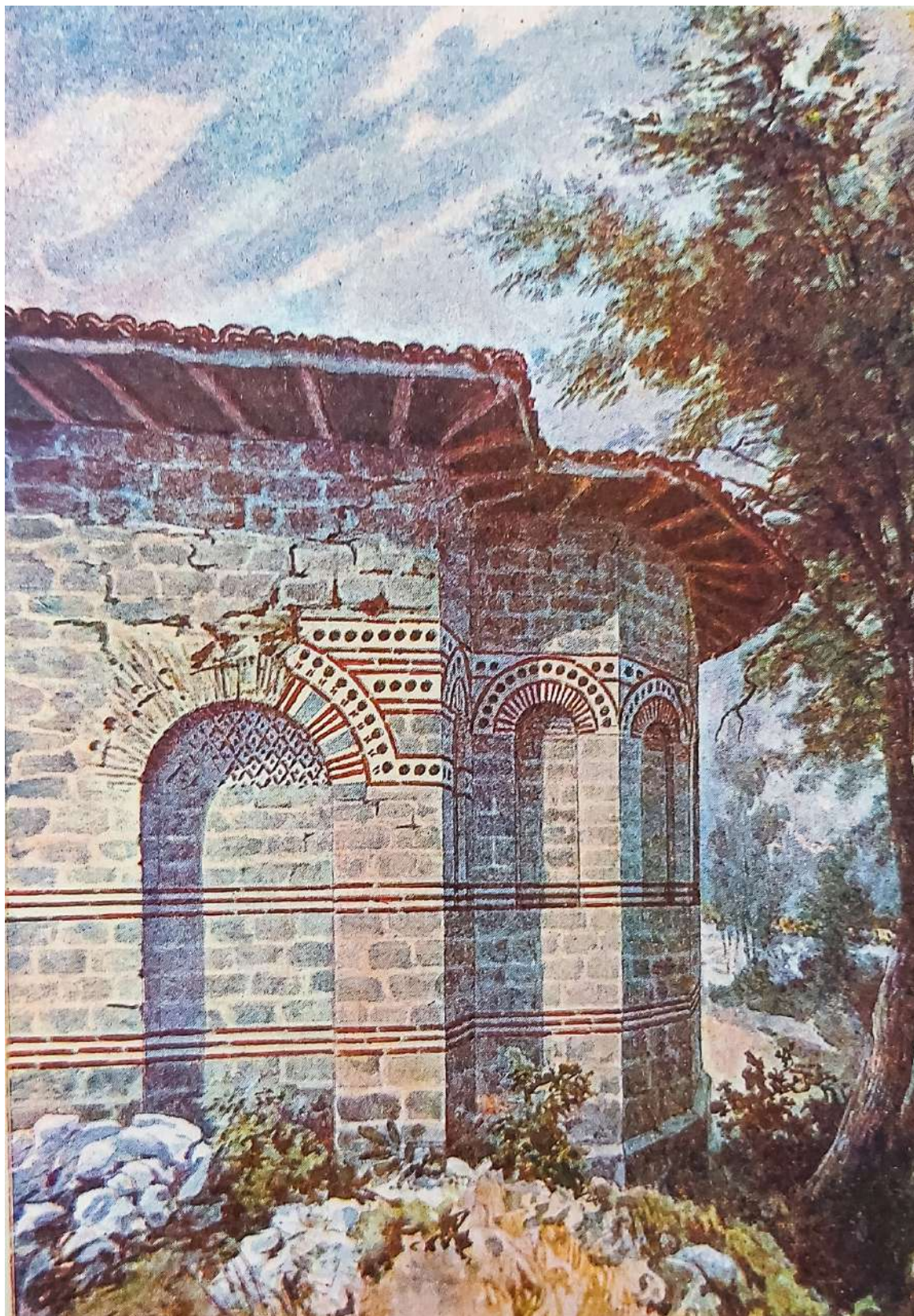
Обр. 14. Църквата „Св. Димитър“ и квартал „Асенов“ по време на реставрацията

Обр. 15. Църквата „Св. Стефан“ в гр. Несебър – преди и сега

Обр. 16. Църквата „Св. Йоан Кръстител“ в гр. Несебър – преди и сега

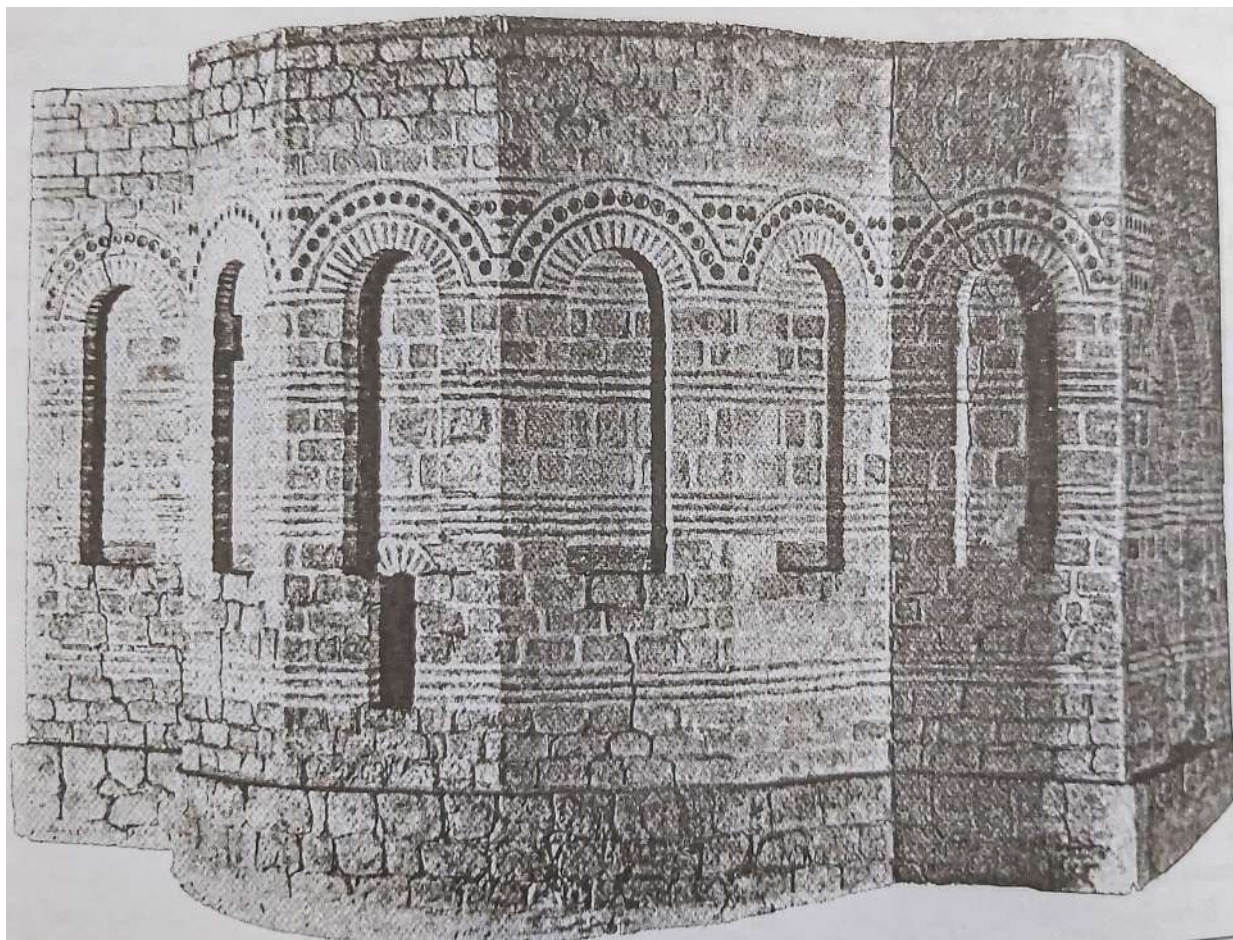
Обр. 17, 18. Реставрация на Куртя Домняска – Търговище, Румъния (1961–1975 г.)

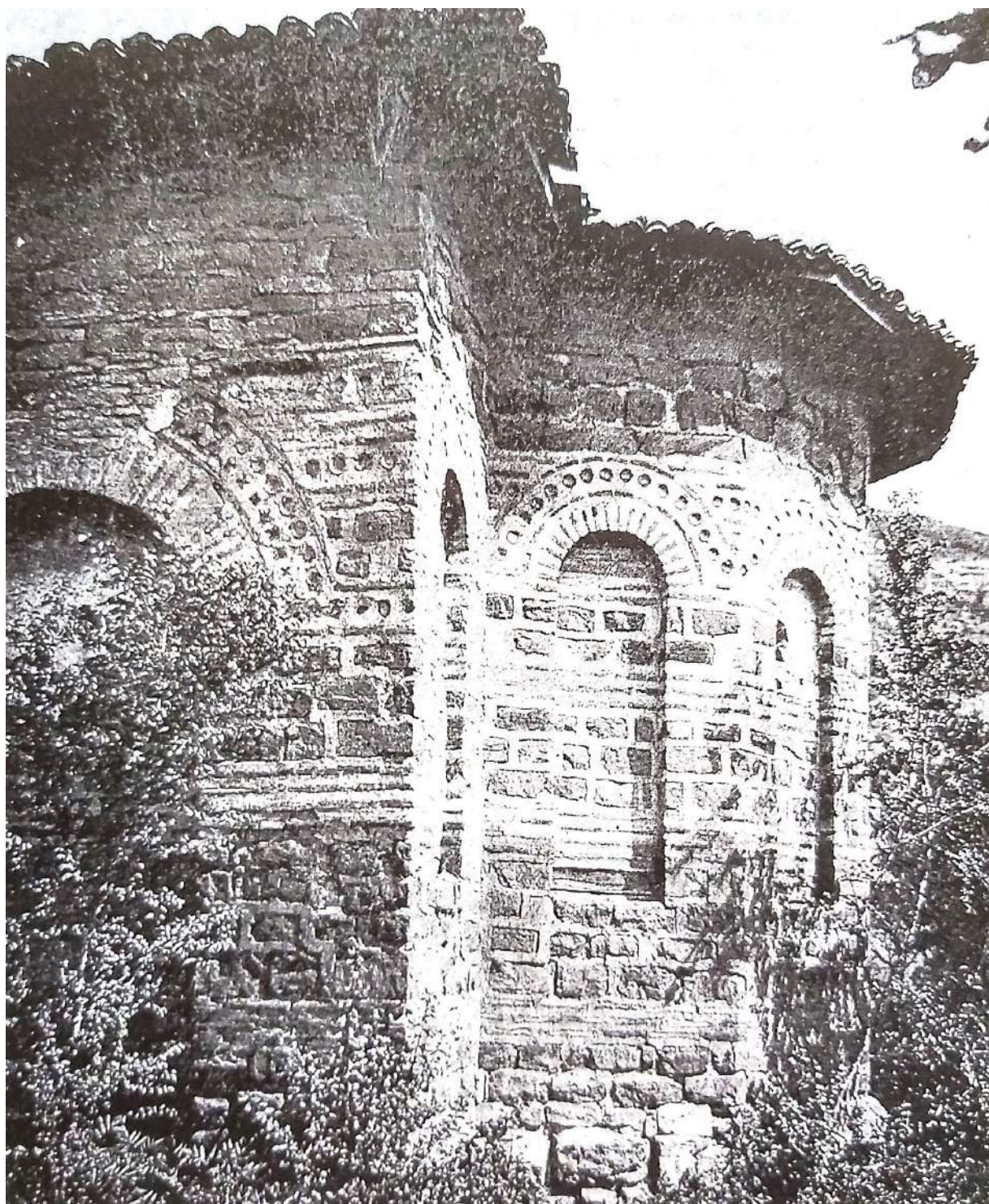
Обр. 1. Рисунка на църквата „Св. Димитър“ от Обербауер (1902 г.)

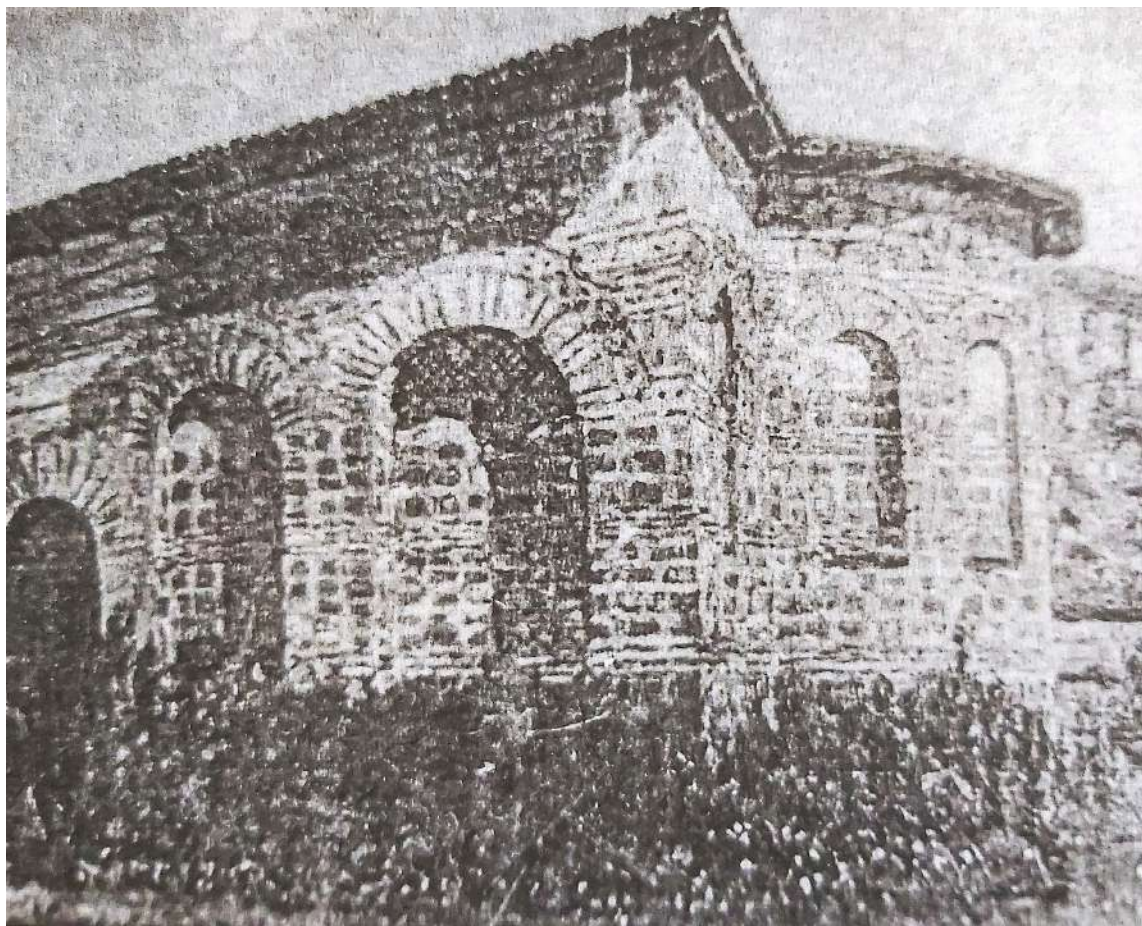
Обр. 1. Рисунка на църквата „Св. Димитър“ от Обербауер (1902 г.)

Обр. 3. Снимка на църквата „Св. Димитър“ – източната част с апсидата

Обр. 4. Картина на църквата „Св. Димитър“ на Хр. Кабакчиев от 1911 г.

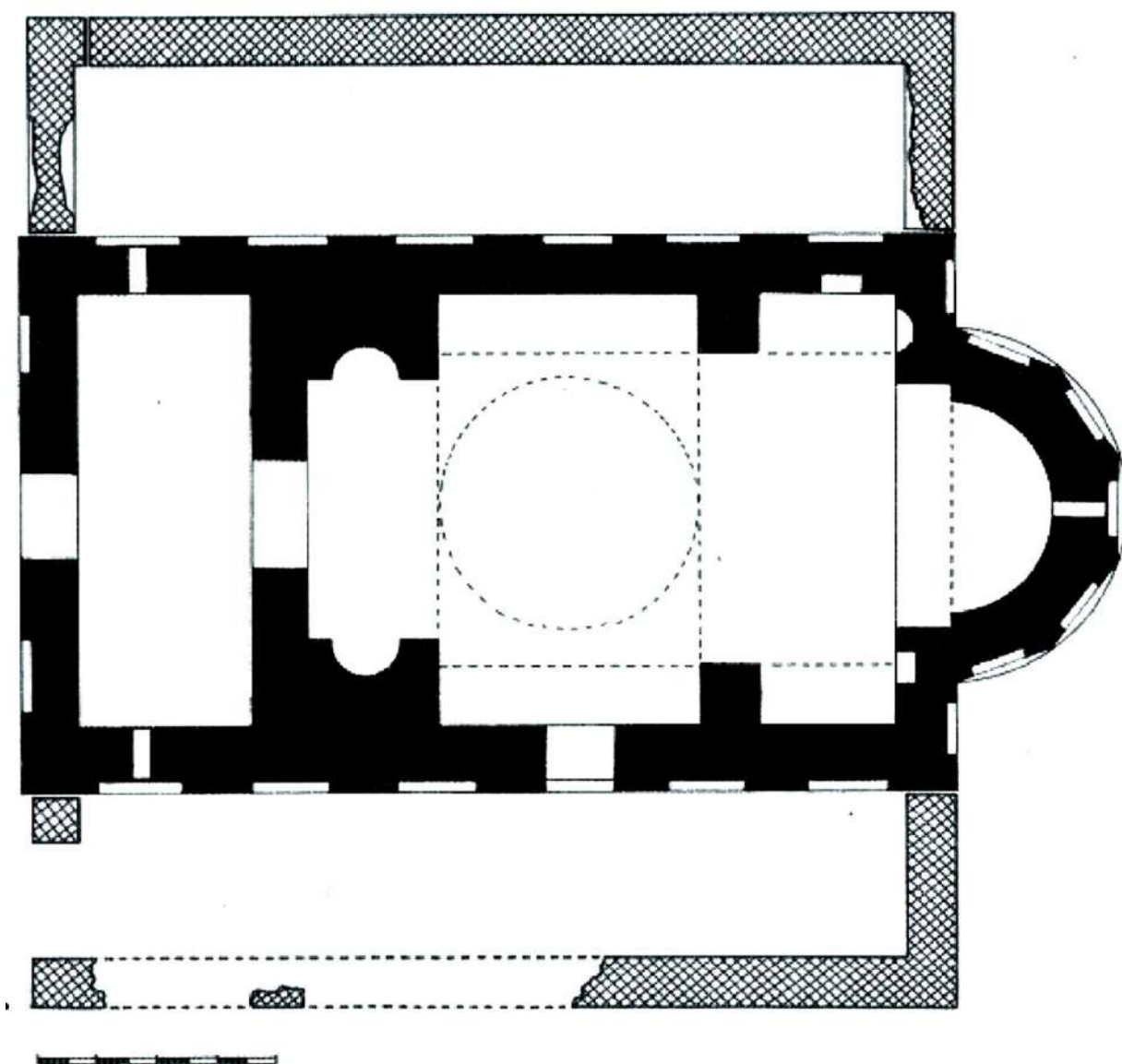

Обр. 5. Църквата „Св. Димитър“ след земетресението от 1913 г.

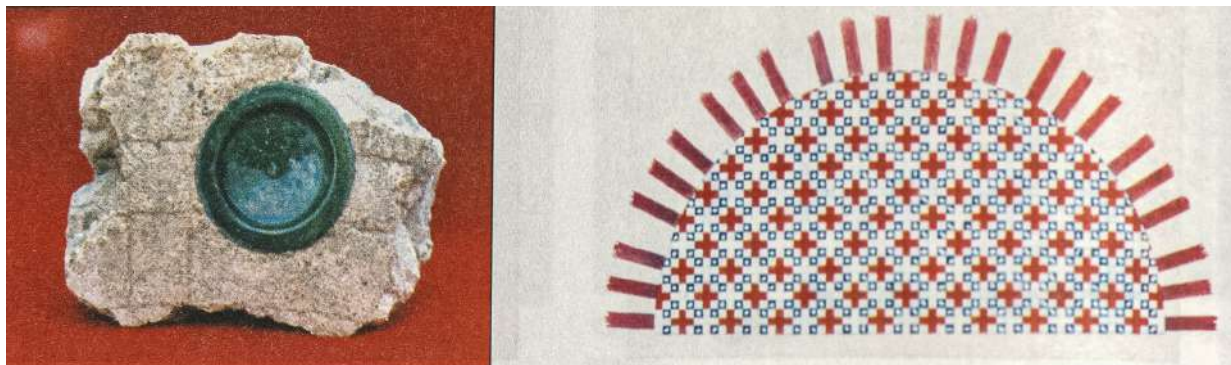

Обр. 6. Църквата „Св. Димитър“ след разкопките и консервацията на Т. Николов.

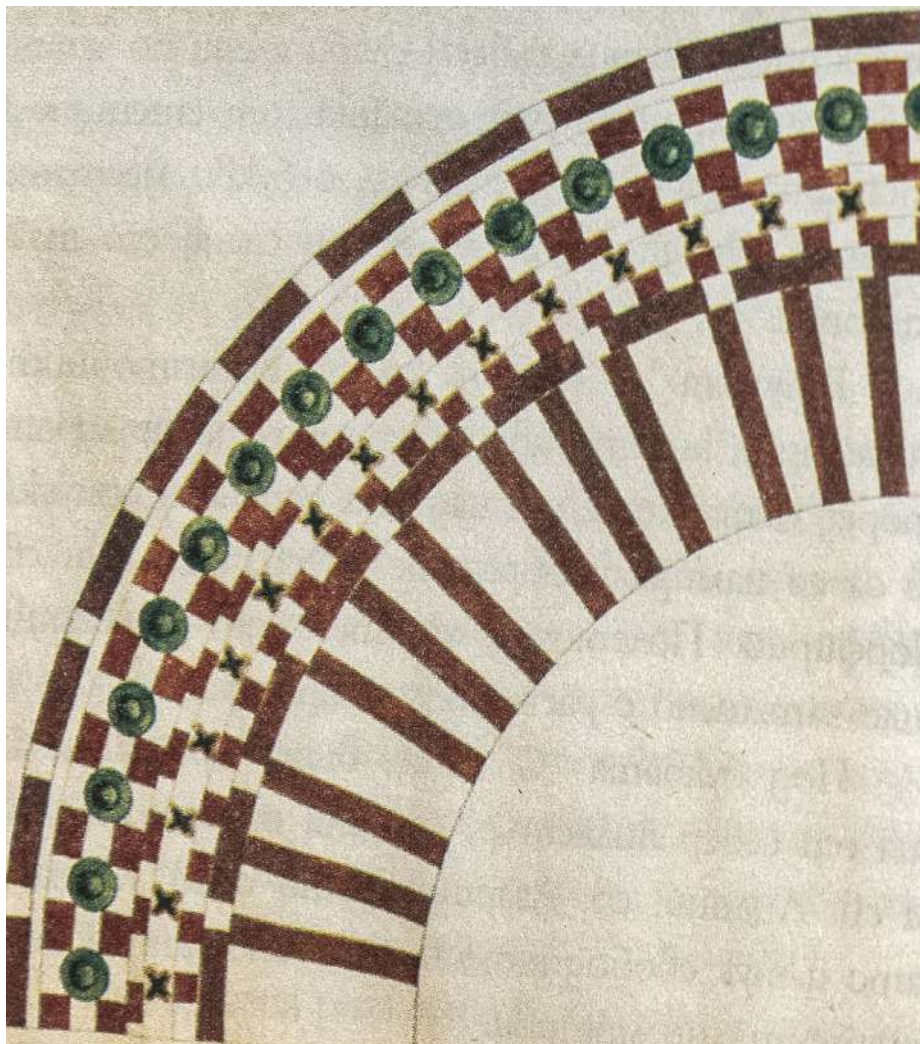

Обр. 7. План на църквата „Св. Димитър“ [по Николова, Я., Робов, М. 2005, обр. 63].

Обр. 8. Фасадна рисувана украса на църквата „Св. Димитър“
[по Николова, Я., Робов, М. 2005, обр. 71, 74, 75].

Обр. 9. Фасадна рисувана украса на църквата „Св. Димитър“
[по Николова, Я., Робов, М. 2005, обр. 71, 74, 75].

КАТАЛОГ

на единичните и колективните монетни находки от манастирския комплекс "Св. Димитър" и църквата "Св. Димитър"

ЦЪРКВА "СВ. ДИМИТЪР"

**I. ИМИТАТИВНИ БИЛОНОВИ
И МЕДНИ МОНЕТОСЕЧЕНИЯ
ОТ ПЕРИОДА 1204–1250 Г.**

A. БЪЛГАРСКИ ИМИТАЦИИ (1204–1220/25 г.) – 8 екз.

Нелокализиран монетарници

1. Тип С (Алексий III Ангел) – 8 екз.
нормални – 6 екз.; Д. 20–23 мм; Ср.м.; 1,80 г;
Таб. I 5–6.
орязани и срязани – 2 екз.; Т. 0,80 г
Справ. М. Hendy, 1999, PL. XXVI.3a.–1–3d.; К. Дочев, 1992, Таб. IX.3–5.

B. ЛАТИНСКИ ИМИТАЦИИ (1204–1250 г.) – 41 екз.

Серия А – С, Константинопол, голям моду – 1 екз.

1. Тип А – 1 екз.; Д. 23 мм; Т. 1,75 г; Таб. I 7–8.
Справ. М. Hendy, 1999, PL. XL VIII.1.2; К. Дочев, 1992, Таб. X.1.

Серия D–W, Константинопол и други нелокализиран монетарници – 10 екз.

2. Тип D – 2 екз. (срязани); Д. 14–24 мм; 0,80–1,65 г;
Таб. I 1–2.
Справ. М. Hendy, 1999, PL. XL IX.4.2; К. Дочев, 1992, Таб. XI.1.
3. Тип H – 2 екз. (срязани); Т. 0,70 г; Таб. II 4.
Справ. М. Hendy, 1999, PL. XLIX.7.4; К. Дочев, 1992, Таб. XI.5.
4. Тип N – 2 екз. (срязани); Т. 0,60–0,80 г; Таб. II 6.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.L.14.3.–7.; К. Дочев, 1992, Таб. XI.7.
5. Тип O – 1 екз. (орязан); Д. 19 мм; Т. 1,30 г; Таб. II 7.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.L.15.5; 15.14; К. Дочев, 1992, Таб. II.8.
6. Тип P – 1 екз. (орязан); Д. 16 мм; Т. 0,70 г; Таб. II 8.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.LI.18.9.; К. Дочев, 1992, Таб. XII.10.

7. Тип R – 1 екз. (орязан); Д. 16 мм; Т. 0,70 г; Таб. II 9–10.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.LI.19.1.; К. Дочев, 1992, Таб. XII.12.

8. Тип T – 1 екз. (орязан); Д. 17 мм; Т. 0,80 г.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.LI.20.5.

Серия А – С, Тесалоника, голям моду (1204–1224 г.) – 3 екз.

9. Тип B – 2 екз. (срязани); Т. 0,70 г.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.LII.25.2; К. Дочев, 1992, Таб. X.4.

10. Тип C – 1 екз. (срязан); Т. 1,25 г; Таб. и Таб. Справ. М. Hendy, 1999, PL.LII.26.8.; К. Дочев, 1992, Таб. X.6.

Серия А – H, малък моду (1208–1250 г.), Константинопол и други нелокализиран монетарници – 27 екз.

11. Тип A – 16 екз.; Д. 17–20 мм; Ср.м. 1,10 г; Таб. III 1.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.LII.30.2–30.6; К. Дочев, 1992, Таб. XIII.1.

12. Тип B – 2 екз.; Д. 14–16 мм; Т. 0,65 г; Таб. III 2.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.LII.32.2; К. Дочев, 1992, Таб. XIII.2.

13. Тип D – 1 екз.; Д. 18 мм; Т. 1,35 г; Таб. III 4.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.LII.33.4; К. Дочев, 1992, Таб. XIII.4.

14. Тип E – 4 екз.; нормални – 2 екз.; Д. 14–20 мм; Т. 0,65 г;
срязани – 2 екз.; Т. 0,50 г; Таб. III 5.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.LII.34.2; К. Дочев, 1992, Таб. XIII.5.

15. Тип F – 1 екз.; Д. 15–19 мм; Т. 0,60 г; Таб. III 6.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.LII.35.1–2; К. Дочев, 1992, Таб. XIII.6.

16. Тип G – 3 екз. (срязани); Т. 0,60 г; Таб. III 7.
Справ. М. Hendy, 1999, PL.LII.36 c.1–2; К. Дочев, 1992, Таб. XIII.7.

II. НИКЕЙСКА ИМПЕРИЯ (1208–1261) – 2 екз.
Теодор I Ласкарис (1208–1222) – 2 екз.
Никея – билонно монетосечене

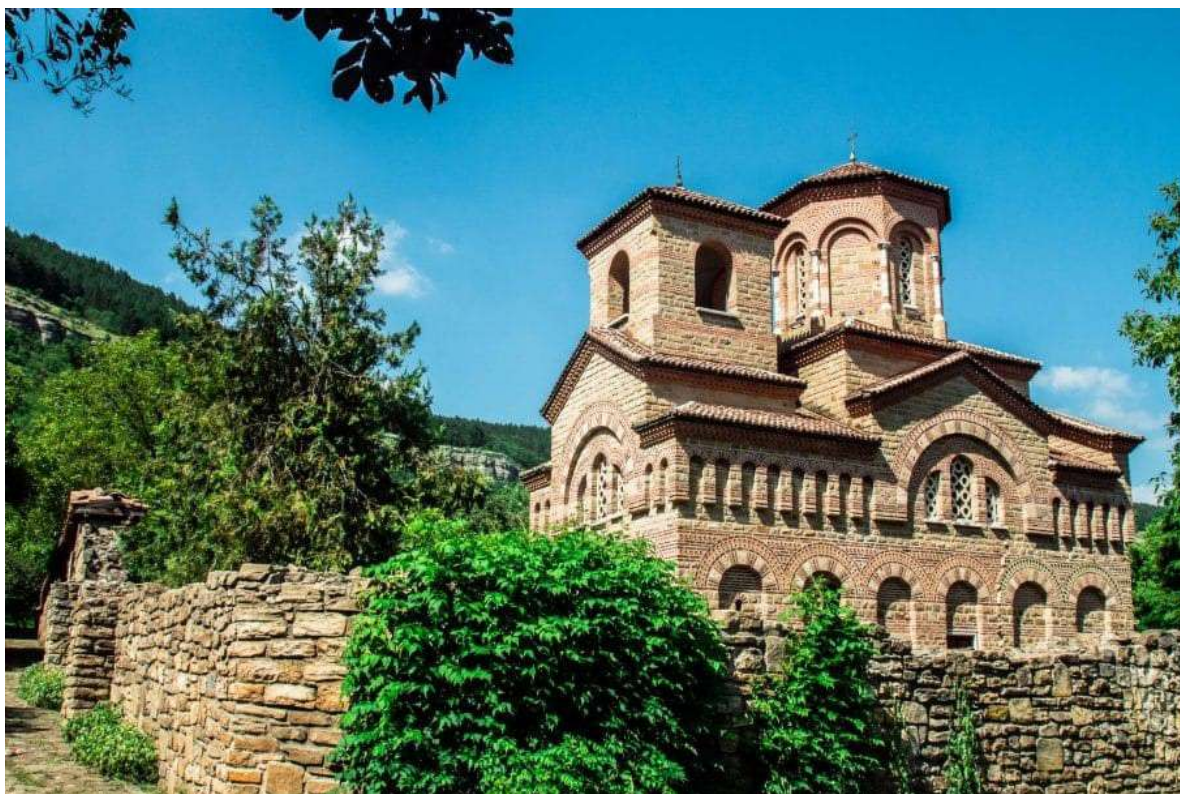
Обр. 10. Каталог на монетите от църквата [по Дочев, К. 2005, с. 189].

**ХРОНОЛОГИЧЕН СПИСЪК
НА ЕДИНИЧНИТЕ И КОЛЕКТИВНИТЕ НАХОДКИ
ОТ МАНАСТИРА “СВ. ДИМИТЪР”**

Държава, владетел или монетен тип	Злато	Сребро	Билон/мед	Общо
Римски монети от II–III в.	–	–	5	5
Римски монети от IV в.	–	–	1	1
Византийски монети от XI в.	–	–	1	1
Византийски монети от периода 1143–1204 г.	–	–	6	6
1. Български имитации (1204–1220)	–	–	23	23
2. Латински имитации (1204–1250)	–	–	290	290
3. Никейска империя (1208–1261)	–	–	4	4
4. Солунска империя (1224–1246)	–	–	11	11
5. Обезличени и нарязани монети от периода 1204–1257 г.	–	–	62	62
Общо за периода 1204–1257 г.	–	–	490	490
1. Български монети (1257–1301)	–	–	33	33
2. Византийски монети (1261–1295)	–	–	21	21
Общо за периода 1257–1301 г.	–	–	54	54
1. Византийски монети (1295–1341)	–	–	9	9
2. Български монети от XIV в.	–	2	43	45
3. Имитативни монети от края на XIV в.	–	–	36	36
Общо за XIV в.	–	2	88	90
1. Турски монети от XV в.	–	14	24	38
2. Полша XV в.	–	1	–	1
Общо за XV в.	–	15	24	39
1. Турски монети от XVI–XVII в.	–	192	4	196
2. Полша XVI в.	–	2	–	2
3. Холандия XVI в.	–	1	–	1
Общо за периода XVI–XVII в.	–	195	4	199
1. Турция XVIII в.	–	14	–	14

Обр. 11. Каталог на монетите от манастира [по Дочев, К. 2005, с. 206].

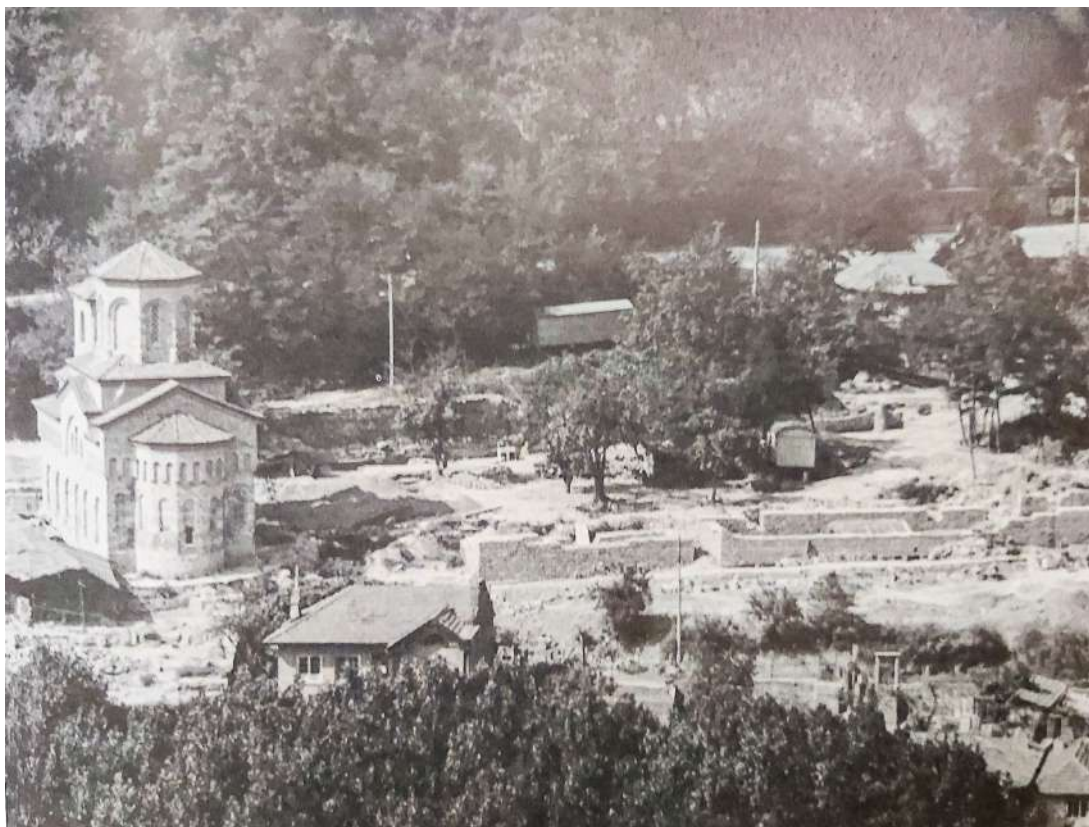

Обр. 12. Църквата „Св. Димитър“ след реставрацията
[<https://www.holysites.me/trip/czarkva-sv-dimitar-solunski-veliko/>]

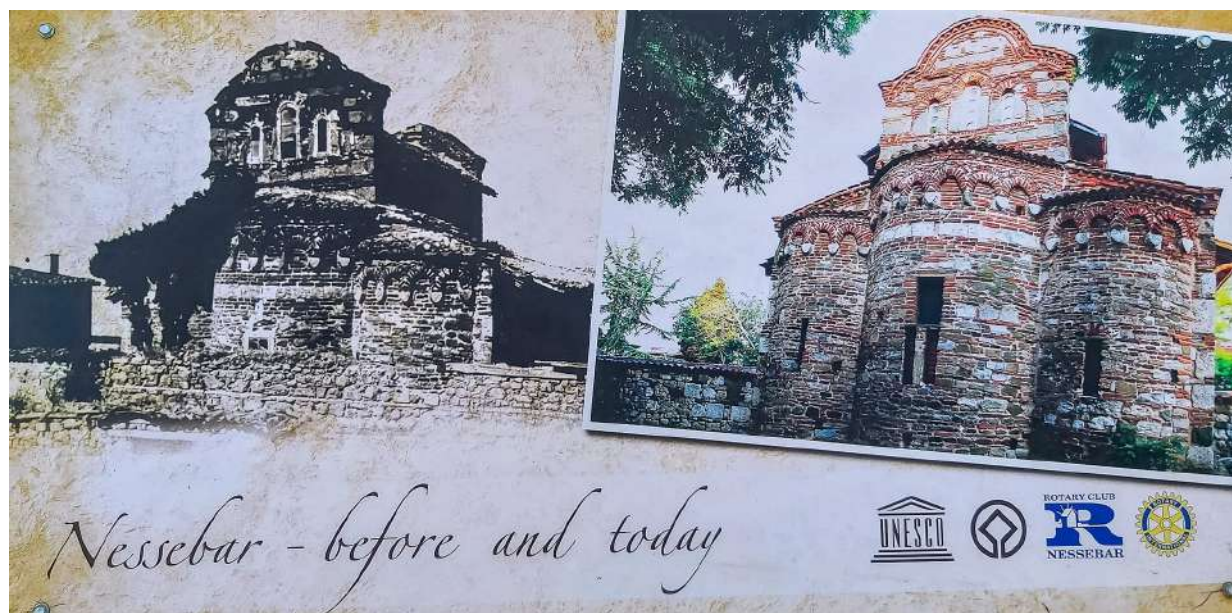

Обр. 13. Църквата „Св. Димитър“ след реставрацията [<https://www.veliko-tarnovo.bg/bg/kultura-i-turizm/zabezhitnosti/carkva-sv-dimitar-solunski/>]

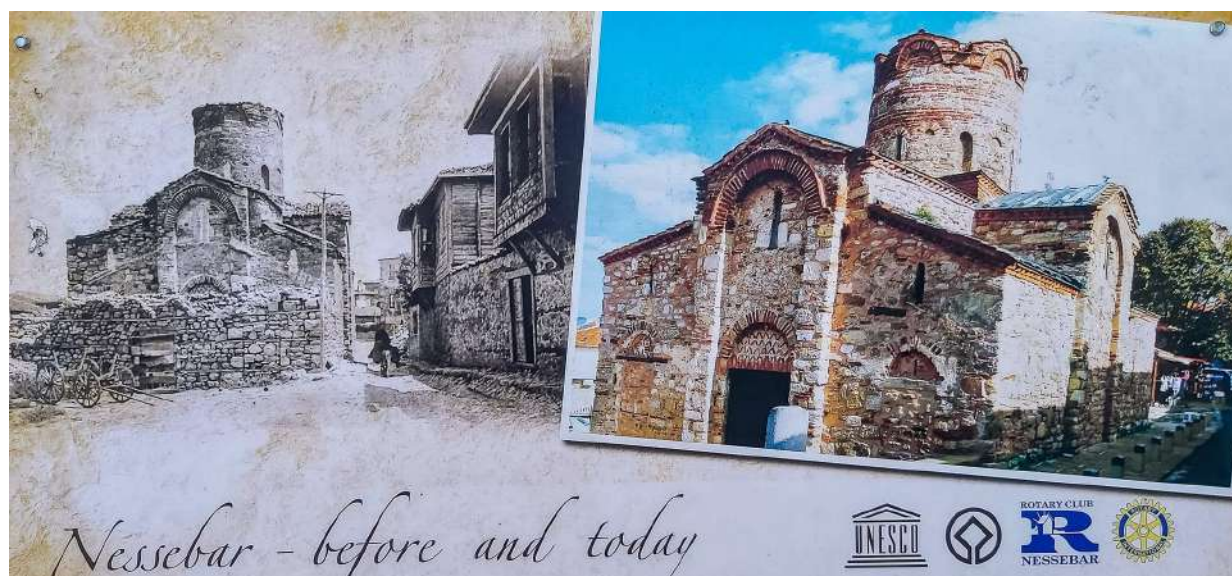

Обр. 14. Църквата „Св. Димитър“ и квартал „Асенов“ по време на реставрацията

Обр. 15. Църквата „Св. Стефан“ в гр. Несебър – преди и сега

Обр. 16. Църквата „Св. Йоан Кръстител“ в гр. Несебър – преди и сега

Обр. 17. Реставрация на Куртя Домняска – Търговище, Румъния (1961–1975 г.)

Обр. 18. Реставрация на Куртя Домняска – Търговище, Румъния (1961–1975 г.)